BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE

No 154

— o —

ज्यौतिषसिद्धान्तसंग्रहः ।

तत्र

पितामहसिद्धान्तः, वृद्धवसिष्ठसिद्धान्तश्च ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्षेण

महामहोपाध्यायविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना संस्कृतः ।

JYAUTISHA SIDDHÁNTA SAMGRAHA;

A COLLECTION OF

ANCIENT HINDU ASTRONOMICAL WORKS.

PITÁMAHA SIDDHÁNTA & VRIDDHAVASISHTHA SIDDHÁNTA

EDITED BY

MAHÁMAHOPÁDHYÁYA

VINDHYESVARÍ PRASÁDA DVIVEDÍ,

LIBRARIAN, GOVT SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Fasciculus II.

BENARES.

PUBLISHED BY BRAJ BHUSHAN DAS & Co.,

C. K $\frac{40}{5}$ Thatheri Bazar, Near the Chauk.

Subject matter printed by Krishna Das Gupta at the

Benares Printing Press

AND COVER

printed by Bhagavati Prasad B. A. at the Medical Hall Press,

Benares

1917.

अथ पितामहसिद्धान्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

पुष्कर उवाच ।

अथ भगवन्तं भुवनोत्पत्तिस्थितिसंहारकारकं चराचरगुरुं प्रतियमस समधिगम्य भृगुर्विज्ञापयामास । भगवन् ज्योतिःशास्त्रं विना गणितेन दुरवगाहमतो गणितविधिमाचक्ष्व । तमुवाच श्रीभगवान् । शृणु वत्स गणितज्ञानम् । अनादिनिधनकालः प्रजापतिर्विष्णुः । तस्य ग्रहगत्यनुसारेण ज्ञानं गणितम् । तत्रार्कस्य भागभोगः सौराहोरात्रम् । तिथिश्चान्द्राहः । अर्कोदयात् सावनः । चन्द्रनक्षत्रभोगेन नाक्षत्राहोरात्रम् । सावनाहोरात्रं नराणाम् । सार्कं तेषां दिनम् । व्यर्का रात्रिः । चन्द्रमसश्चान्द्रमासः पितृणामहोरात्रम् । तेषां कृष्णाष्टम्यामर्कोदयः । अमावास्यायां मध्याह्नः । शुक्लाष्टम्यामस्तसमयः । पौर्णमास्यामर्धरात्रम् । अर्कस्य भगणभोगः दिव्याहोरात्रम् । तेषामर्कस्य मेषप्रवेशे सूर्योदयः कर्कटप्रवेशे मध्याह्नः । तुलाप्रवेशेऽस्तसमयः । मकरप्रवेशेऽर्धरात्रम् । मेषादिस्थे मध्यमे जीवे जीवमा-

नैरामयुजादयो वत्सरा भवन्ति । लङ्कायामर्कोदये चैत्रशुक्लप्रतिपदारम्भेऽर्कदिनादावश्विन्यादौ किंस्तुघ्नादौ रौद्रादौ वारप्रवृत्तिः होरादिप्रवृत्तिश्च । लङ्कातश्च यावन्मेरोर्याम्योत्तरा देशान्तररेखा तत् पूर्वेणापरेण च । लङ्कार्कोदये कालप्रवृत्तिः । लङ्कार्कोदयकालस्तन्मण्डलम् । स्वदेशविषुवार्कोदयो विषुवन्मण्डलम् । प्रतिदिनं चरदलवशेनार्कोदयः क्षितिजोन्मण्डलम् ।

तत्रार्कभगणभोगेन सौराब्दः । तेषामब्दानां शून्यत्रयनयनगुणवेदाः कलिः ४३२००० । द्विगुणं द्वापरः ८६४००० । त्रिगुणं १२९६००० त्रेता । चतुर्गुणं १७२८००० कृतम् । शून्यचतुष्टययमाग्निवेदाश्चतुर्युगम् ४३२०००० । एकसप्ततिश्चतुर्युगानि मन्वन्तरम् । चतुर्दशमन्वन्तराणि कल्पः । मन्वन्तराणां चाद्यन्तरालेषु कृतयुगप्रमाणा १७२८००० सन्धिः । एवं चतुर्युगसहस्रं कल्पः । कल्पे सप्त शून्यानि यमाग्निवेदाः ४३२००००००० रविभगणपरिवर्तनानि भवन्ति । पञ्चशून्यानि गुणाग्निपञ्चसप्तागपञ्च चन्द्रमसः ५७७५३३००००० । भौमस्य द्वयद्वयपञ्चाष्टयमाष्टषड्नवयमयमलाः २२९६८२८५२२ । बुधस्य वेदाष्टनवाष्टनवनवरसाग्निनवसप्तचन्द्राः १७९३६९९८९८४ । जीवस्य पञ्चपञ्चाब्धिषट्पञ्चद्विकृत-

रसगुणाः ३६४२२६४५५ । शुक्रस्य यमनवाश्विनवाष्टाग्नियमयमखगिरयः ७०२२३८९४९२ । सौरस्याष्टनवयमगिरिरसेषुषण्नव: १४६५६७२९८ । आदित्योच्चस्य गगनाष्टाब्धयः ४८० । चन्द्रोच्चस्याष्टार्थवस्वर्थदिग्वस्वष्टवेदाः ४८८१०५८५८ । कुजमन्दस्य यमनवपक्षाः २९२ । बुधमन्दस्य द्वित्रिगुणाः ३३२ । जीवमन्दस्य बाणशरवसवः ८५५ । शौक्रमन्दस्य गुणशरर्तवः ६५३ । सौरमन्दस्य शशिवेदाः ४१ । चन्द्रपातस्य वसुरसशशिरुद्राग्निदस्रानलयमलाः २३२३१११६८ । भौमपातस्य सप्तर्तुयमलाः २६७ । बुधपातस्य चन्द्रद्व्यर्थाः ५२१ । गुरोः पातस्य गुणरसाः ६३ । शुक्रपातस्य त्रिनववसवः ८९३ । सौरपातस्य वेदाष्टशराः ५८४ ।

अष्टशून्यानि यमनवरसखरविमुनिवसुनिशाकराः खकक्षा १८७१२०६९२०००००००० । सर्वग्रहाणां प्राग्यायिनां खकक्षाध्वनो यस्य भगणैर्भागो ह्रियते तस्यैव कक्षायोजनानि लभ्यन्ते । यस्य बहवो भगणपरिवर्त्ताः तस्योपरि तस्य कक्षा । यस्याल्पा तस्याधः । कक्षावर्गदशभागमूलं कक्षाकर्णः । तदूर्ध्वेनोपरि भुवो ग्रहावस्थानम् । कर्णवर्गस्य दशगुणस्य मूलं कक्षा । एवं सर्ववृत्तानां परिधिव्यासानयनम् । यत्र च सर्वग्रहाणामैकत्वमेव दृश्यते सा खखरसेन्दुयमकक्षा । खखर-

खेन्दुयमैर्यस्यैव कक्षा विभज्यते तस्यैव लिप्तायोजनानि लभ्यन्ते। कल्प्याध्वयोजनसमा खकक्षा। यदुक्तः खं वितिमिरं रविः करोति।

खखाष्टर्तवोऽर्कमण्डलप्रमाणम्। खाष्टवेदाश्चन्द्रमसः। पञ्चदश भौमस्य। षष्टिर्बुधस्य। खार्का जीवस्य। खखयमाः शुक्रस्य। त्रिंशत् सौरस्य।

द्वादशद्व्यंशाश्चन्द्रमसः। सप्तदश भौमस्य। त्रयोदश बुधस्य। एकादश जीवस्य। नव शुक्रस्य। पञ्चदश सौरस्य।

त्रिभागोनाश्चतुर्दश भागाः सूर्यस्य। एकविंशत् भागाः षट्त्रिंशल्लिप्तायुताश्चन्द्रमसः। सप्ततिर्भौमस्य। वसुरामा बुधस्य। गुणरामा जीवस्य। भवाः शुक्रस्य। त्रिंशत् शनैश्चरस्य एवं मन्दपरिधयः।

भौमस्य शीघ्रपरिधिर्गुणवेदाश्विभागाः। बुधस्य भागा यमाग्निचन्द्राः। वसुरसा जीवस्य। वसुबाणदस्राः शुक्रस्य। पूर्णाब्धयः सौरस्य। परिधिवशेनोर्ध्वमधश्च पदगतिर्ज्ञेया।

खखरसेन्दुयमलानां २१६०० पञ्चनवतिभागः प्रथमज्या। एवं प्रथमज्यायाः प्रथमजीवया भागमुद्धृत्यायाप्तं प्रथमज्यायाः शोध्यं द्वितीयं ज्यान्तरम्। प्रथमज्याद्वितीयज्यान्तरयोगो द्वितीयज्या। द्वितीय-

ज्यायाः प्रथमजीवाप्तं द्वितीयज्यान्तरात् संशोध्य तृतीयज्यान्तरम्। तद्द्वितीयज्यायोगस्तृतीयज्या। ततः प्रथमजीवाप्तं तृतीयज्यान्तरात् संशोध्य चतुर्थजीवान्तरम्। तत्तृतीयज्यायोगश्चतुर्थी ज्या। तस्याः प्रथमजीवया भागमपहृत्यावाप्तं चतुर्थज्यान्तरात् संशोध्य पञ्चमज्यान्तरम्। तच्चतुर्थजीवायां दत्त्वा पञ्चमी ज्या। पञ्चमज्यायाः प्रथमजीवया भागमपहृत्यावाप्तं पञ्चमज्यान्तरे संशोध्य षष्ठं ज्यान्तरम्। तत्पञ्चमजीवायां दत्त्वा षष्ठी ज्या। ततः षष्ठज्यायाः प्रथमजीवया भागमपहृत्यावाप्तं षष्ठज्यान्तरात् संशोध्य सप्तमज्यान्तरम्। तत् षष्ठजीवायां दत्त्वा सप्तमी ज्या। ततः सप्तमज्यायाः प्रथमजीवया भागमपहृत्यावाप्तं सप्तमज्यान्तरात् संशोध्य अष्टमं ज्यान्तरम्। तदन्तरं सप्तज्यायां दत्त्वा अष्टमी ज्या। ततः अष्टमज्यायाः प्रथमज्यया भागमपहृत्यावाप्तमष्टमज्यान्तरात् संशोध्य नवमं ज्यान्तरं स्यात्। तदष्टमजीवायां दत्त्वा नवमी ज्या। ततः नवमज्यया भागमपहृत्यावाप्तं नवमज्यान्तरात् संशोध्य दशमं ज्यान्तरं स्यात्। तन्नवमज्यायां दत्त्वा दशमी ज्या स्यात्। ततो दशमज्यायाः प्रथमज्यया भागमपहृत्यावाप्तं दशमज्यान्तरात् संशोध्य एकादशज्यान्तरं स्यात्। तत्

दशमज्यायां दत्त्वा एकादशी ज्या स्यात् । तत् एकादशज्यायाः प्रथमज्याहृताया अवाप्तमेकादशज्यान्तरात् संशोध्य तद् द्वादशज्यान्तरं स्यात् । तदेकादशज्यायां दत्त्वा द्वादशी ज्या स्यात् । द्वादशज्यायाः प्रथमज्यया भागमपहृत्यावाप्तं द्वादशज्यान्तरात् शोध्यं तत् त्रयोदशज्यान्तरं स्यात् । तत् द्वादशज्यायां दत्त्वा त्रयोदशी ज्या स्यात् । ततस्त्रयोदशज्यायाः प्रथमज्यया भागमपहृत्यावाप्तं त्रयोदशज्यान्तरात् शोध्यं चतुर्दशज्यान्तरं भवति । तत् त्रयोदशज्यायां दत्त्वा चतुर्दशी ज्या स्यात् । ततश्चतुर्दशज्याया. प्रथमज्यया भागमपहृत्यावाप्तं चतुर्दशज्यान्तरात् शोध्यं पञ्चदशज्यान्तरम् । तत् चतुर्दशज्यायां दत्त्वा पञ्चदशी ज्या स्यात् । ततः पञ्चदशज्यायाः प्रथमज्यया भागमहृत्यावाप्तं पञ्चदशज्यान्तरात् संशोध्यं षोडशज्यान्तरं स्यात् । तत् पञ्चदशज्यायां दत्त्वा षोडशी ज्या स्यात् । ततः षोडशज्याया. प्रथमज्यया भागमपहृत्यावाप्तं षोडशज्यान्तरात् शोध्यं सप्तदशज्यान्तरम् । तत् षोडशज्यायां दत्त्वा सप्तदशी ज्या स्यात् । ततः सप्तदशज्यायाः प्रथमज्यया भागमपहृत्यावाप्तं सप्तदशज्यान्तरात् शोध्यमष्टादशज्यान्तरम् । तत् सप्तदशज्यायां दत्त्वाऽष्टादशी ज्या स्यात् । ततोऽष्टादशज्यायाः प्रथमज्यया भागमपहृत्या-

वाप्तमष्टादशज्यान्तरात् शोध्यमेकोनविंशज्यान्तरं स्यात् । तदष्टादशज्यायां दत्त्वा एकोनविंशी ज्या स्यात् । तत एकोनविंशज्यायाः प्रथमज्यया भागमपहृत्यावाप्तमेकोनविंशज्यान्तरात् शोध्यं विंशज्यान्तरं स्यात् । तत् एकोनविंशज्यायां दत्त्वा विंशतिज्या स्यात् । ततो विंशतिज्यायाः प्रथमज्यया विभज्यावाप्तं विंशज्यान्तरात् शोध्यं एकविंशज्यान्तरं स्यात् तत् विंशज्यायां दत्त्वा एकविंशी ज्या स्यात् । एकविंशतिज्यायाः प्रथमज्यया भक्तमवाप्तमेकविंशज्यान्तरे शोध्यं द्वाविंशज्यान्तरं स्यात् । एकविंशज्यायां दत्त्वा द्वाविंशी ज्या स्यात् । ततो द्वाविंशज्यायाः प्रथमज्यया भक्तं लब्धोनद्वाविंशज्यान्तरं त्रयोविंशज्यान्तरं स्यात् । तद् द्वाविंशज्यायां दत्त्वा त्रयोविंशी ज्या स्यात् । ततः प्रथमज्याप्तं त्रयोविंशज्यान्तरात् संशोध्यं चतुर्विंशज्यान्तरं स्यात् तत् त्रयोविंशजीवायां दत्त्वा चतुर्विंशज्या स्यात् ।

खखरसेन्दुयमाः स्वकच्छाया व्यासार्धं स्यात् । तदेवानुपदव्यासेन ज्यान्तराणां व्यस्तानामन्तरालयोगे चतुर्विंशतिः शरा भवन्ति । क्रमज्याकृतिव्यासार्धवर्गतः शोध्या तन्मूलं तत्कोटिज्या । कोटिज्योनं व्यासार्धं शरः । यासां लिप्तानां जीवा क्रियते तत्के-

न्द्रस्य राशित्रयं पदाख्यम् । प्रथमपदे तदेव । द्वितीयपदे तदूनं षड्भम् । तृतीयपदे षड्भोनकेन्द्रम् । चतुर्थपदे चक्रादूनं ज्याकेन्द्रम् । लिप्ता राशिलिप्ताष्टभागेन भाज्याः । लब्धाङ्कसमा ज्या स्थाप्या । अवशेषमनन्तरज्यान्तरेण गुणयेद्राशिलिप्ताष्टभागेन विभजेल्लब्धं स्थापितजीवायां दत्त्वेष्टज्यासिद्धिः । कालप्रमाणेभ्यो लिप्तात्वेन परिकल्पितेभ्यो जीवा कार्या । अभीष्टजीवातो यावन्ति ज्यान्तराणि शुद्ध्यन्ति तावन्ति शोध्यानि । अवशिष्टं राशिलिप्ताष्टभागहतं ज्यान्तरेण विभजेत् तत्संख्याहतराशिलिप्ताष्टभागलिप्तासु क्षिपेत् चापभागाः स्युः । शरान्तरैरेवं शरचापभागाः । भागचतुर्विंशतिज्या परमापक्रमज्या । मेषादिस्थो विषुवल्लेखास्थो ग्रहो भवति । कुलीरस्थश्चोत्तरेण परमापक्रमान्तरस्थो भवति । तुलादिस्थो विषुवल्लेखास्थः । मकरादिस्थो दक्षिणेन परमापक्रमान्तरेण भवति । ग्रहज्यां परमापक्रमज्यया हतां व्यासार्धेन विभजेल्लब्धं क्रान्तिज्या । तच्चापं क्रान्तिः क्रमसिद्धा । तत्र ग्रहाणां कर्कटादि दक्षिणायनं मकराद्युत्तरम् । मेषाद्युत्तरगोलः । तुलादिर्दक्षिणगोलः । गोलवशेनापक्रमदिक् । स्फुटापक्रमज्यां परमशरहतां व्यासा-

र्धेन विभजेत्। लब्धं क्रान्त्यग्रे शरो ग्रहाणामर्कवर्ज्यमुत्तरे दक्षिणे च विक्षिप्तिरस्ति।

अथ चन्द्रादीनां मध्यमविक्षेपाः। शून्यमुनियमाः २७०, शून्याशाः ११०, यमशरेन्दवः १५२, रसाशा ७६, षड्गुणेन्दवः १३६, खाग्निभुवः १३०। चन्द्रपातयोगकेन्द्रज्यां चन्द्रमध्यमविक्षेपहतां व्यासार्धेन विभजेल्लब्धं चन्द्रस्फुटविक्षेपः। तात्कालिकस्फुटग्रहस्फुटपातयोगज्यां भौमजीवसौराणां मध्यविक्षेपहतां स्फुटान्त्यकर्णेन विभजेल्लब्धं तेषां स्फुटविक्षेपः। बुधशुक्रयोस्तु तात्कालिकशीघ्रोच्चस्फुटपातयोगज्यां स्वमध्यविक्षेपहतां स्फुटान्त्यशीघ्रकर्णेन विभजेल्लब्धं तयोः स्फुटविक्षेपः। क्रान्तिचापस्फुटविक्षेपयोर्दिगैक्ये योगो भेदे वियोगो यद्दिक् शिष्यते सा स्पष्टक्रान्तिः। तस्या योगवियोगतः शिष्यते या दिक् तद्गोलस्थो ग्रहो भवति। एवं ग्रहाणामुत्तरेण दक्षिणेन च गतिर्ज्ञेया। भचक्रवशेनोदयास्तमयौ कुर्वन्तः पश्चिमेन यान्ति पूर्वां भजन्तो भगणपरिवर्त्तान् कुर्वन्ति। तत्र च सूर्योच्चपातैः सममेव लङ्कादक्षिणोत्तरं गत्वा फाल्गुनान्ते सर्व एव कल्पादावर्कोदये मीनमेषसन्धिगा भवन्ति कल्पावसाने च। मेषप्रवेशे वा-

भानोर्गगनमध्यवर्त्तिन्यादित्ये द्वादशाङ्गुलशङ्कुना समावनौ छाया ग्राह्या । तद्वर्गे व्यासार्धवर्गहते छायाशङ्कुवर्गयोगेन विभजिते लब्धमक्षज्यावर्गो भवति । तत्पदमक्षज्या तच्चापं स्वदेशाक्षांशाः । तान् राशित्रयाद्पास्य स्वदेशावलम्बको भवति । तज्ज्या लम्बज्या । त्रिज्यावर्गस्य क्रान्तिज्यावर्गोनस्य पदं स्वाहव्यासार्धम् । तस्य च क्रान्तिवशेन दिक् । स्वक्रान्तिविषुवच्छायाहता शङ्कुहृता क्षितिज्या । त्रिज्याहता सा स्वाहव्यासार्धभाजिता चरज्या तद्धनुश्चरार्धप्राणाः । तद्घटिकाभिः पञ्चदशघटिका युता दिनार्धम् । एवमूना रात्र्यर्धम् । एवमुत्तरगोले । दक्षिणे व्यस्तम् । एकद्वित्रिराशिज्यानां वर्गाः स्वस्वक्रान्तिज्यावर्गोनास्तन्मूलानि व्यासार्धगुणितानि स्वस्वाहव्यासार्धभोगहाराः । चरार्धप्रानुपामशोऽधः शोधनेन व्यवराश्युदयप्राणा मेषवृषभमिथुनानां क्रमेण । कर्कसिंहकन्यानामुत्क्रमेण । तुलावृश्चिकधनुर्धराणां क्रमेण । मकरकुम्भमीनानामुत्क्रमेणोदयाः । मेषवृषभमिथुनादिजीवाव्यस्थचरप्राणाः कार्त्याः । तेषामधोध.शोधनेनैकद्वित्रिराशिचरप्राणाः । तैः क्रमेण मेषवृषमिथुनोदयप्राणा हीनाः । उत्क्रमेण कुलीरसिंहकन्याना युक्ताश्च ।

ते स्वदेशराश्युदयप्राणा भवन्ति। त एव व्युत्क्रमेण तुलादीनां मीनान्तानामपि। अभीष्टदिने मध्याह्ने छायाग्रमूलं याम्योत्तरा। तन्मूलाग्रोपरि-रेखामत्स्यमुखपुच्छरेखा प्राच्यपरा। आदित्यचन्द्रयो-रन्यतरस्य देशान्तरकर्म विना ग्रहणं कार्यम्। तद्यथाऽऽगते काले यदि भवति तदा रेखामध्ये स्वदेशो ज्ञेयः। पश्चादौ रेखापश्चात्। पश्चात् प्राक्। तत्कालान्तरं षष्टिहृतं पञ्चभिः सप्त-शैर्भजेल्लब्धं देशान्तरयोजनानि। अहस्यार्धरा-त्रान्मध्याह्नं यावत् पूर्वकपालः। मध्याह्नादर्ध-रात्रं यावदपरकपालः। तत्रार्कस्य कंचित् कालम-वलम्ब्य छायाद्वयं गृह्णीयात्। तत्कर्णौ व्यत्यासेन। शङ्कुप्राच्यपरान्ते तयोरन्तरं विषुवच्छाया ग्रहणम्। इष्टेऽह्नि इष्टदिनवैषुवभाशान्तरम्। एकदिगभिमुखी-भ्यश्छायाभ्यो भिन्नाभ्यो युक्तः सूर्यापक्रमः। तेन त्रिज्या हता परमापक्रमज्यया विभजेल्लब्धचा-पमर्कः प्रथमपदे। द्वितीये षड्भ्यः शुद्धः। तृतीये षड्भयुक्तः। चतुर्थे चक्रात् शुद्धः। विषुवच्छा-यातः तरूणां छाया हीयमाना प्रथमपदे। ऊना वृद्धिमती द्वितीयपदस्थे। वृद्धिमत्यधिका तृतीयपदस्थे। हीयमानाऽधिका चतुर्थपदस्थे।

एवमतीतदिवसार्कस्य तदर्कस्य विवरं स्फुटभुक्तिः। आदित्योदयास्तमयाद्वा चन्द्रोदयं दृष्ट्वा लग्नवत् साधितोऽर्कस्तेन कालेन चन्द्रमा भवति। चन्द्रान्नक्षत्रज्ञानम्। चन्द्रार्कविवरात् तिथिविज्ञानम्। तस्मादहर्गणः। स्फुटार्काद्विपरीतकर्मणा मध्यमार्कः। सौरजीवयोश्चारात् संवत्सरः। चन्द्रवत् सर्वग्रहक्रिया। ग्रहेभ्यो वा कल्पगतकालज्ञानम्। एवं कालपरिच्छेदः।

अश्विन्यादीनां ध्रुवका राश्याद्याः। खम् ०, अष्टौ ८। खम् ०, खयमाः २०। शशी १, मुनयः ७, अष्टयमाः २८। शशी १, नवेन्दवः १९, अष्टयमाः २८। पक्षौ २, गुणाः ३। पक्षौ २, शैलाः ७। गुणाः ३, गुणाः ३। गुणाः ३, षोडश १६। त्रीणि ३, अष्टादश १८। वेदाः ४, रन्ध्राणि ९। वेदाः ४, सप्तयमाः २७। शराः ५, शराः ५। शराः ५, नखाः २०। रसाः ६, गुणाः ३, पुष्करम् ०। रसाः ६, नवेन्दवः १९। शैलाः ७, पक्षौ २, शराः ५। मुनयः ७, मनवः १४, भूतानि ५। सप्त ७, नवेन्दवः १९, पञ्च ५। अष्टौ ८, चत्वारः ४। अष्टौ ८, नव ९, वसवः ८, नव नखाः २०। अष्टौ ८, तत्त्वानि २५। नव ९, वसवः ८। नव ९, नखाः २०। दश १०, नखाः २०।

दश १०, षड्यमाः २६ । शर्वाः ११, मनवः १४, खचन्द्राः१० ।

अथैतेषां विक्षेपाः । दश १०, द्वादश १२, पञ्च ५, पञ्च ५, दश १०, एकादश ११ षट् ६, खं०, सप्त ७, खं०, द्वादश १२, त्रयोदश १३, एकादश ११, द्वौ २, अष्टत्रिंशत् ३८,(१) सार्धमपि ३ । ३०, सर्वाष्टौ ८ । ३०, सत्रिभागाः पञ्च ५ । २०, पञ्च ५, द्विषष्टिः ६२, त्रिंशत् ३०, षट्त्रिंशत् ३६, खं०, चतुर्विंशतिः २४, षड्विंशतिः २६, शून्यं०, च ।

तत्राश्विनीभरणीकृत्तिकापुनर्वसुपुष्यमघाभाग्यार्यम्णस्वातीवैश्वदेवाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानाहिर्बुध्न्यरेवतीनामुत्तराः । रोहिणीसौम्याहिसार्पहस्तचित्राविशाखामैत्रेन्द्रमूलाप्यवारुणानां याम्याः । रैवत्युदयः प्राची । सर्वस्य महती योगतारा । राशिद्वयं सप्तविंशतिभागा अगस्त्यध्रुवकः । षट्सप्ततिभागैस्तस्य याम्यो विक्षेपः ।

अथ भौमादीनां वक्रकेन्द्राणि राश्यादीनि । पञ्च ५ मनवः १४ खम् ० । वेदाः ४ षड्यमाः २६ खम् ० । वेदाः ४ पञ्च ५ खम् ० । पञ्च ५ पञ्चदश १५ खम् ० । वेदाः ४ त्रयोदश १३

(१) सार्धम् ३ । ३०, द्वौ, अत्र त्रुटितम् । ... ।

खम् ० । यथानुगकेन्द्राणि । षड् ६ षोडश १६ खम् ० । सप्त ७ वेदाः ४ खम् ० । सप्त ७ पञ्चयमाः २५ खम् ० । षट् ६ पञ्चदश १५ खम् ० । सप्त ७ सप्तदश १७ खम् ० ।

अथ पूर्वोदये केन्द्राणि खम् ० अष्टयमाः २८ । षड् ६ पञ्चविंशतिः २५ । खं ० मनवः १४ । षट् ६ गुणाः ३ । खम् ० सप्तदश १७ ।

अथ पश्चादस्तमयकेन्द्राणि । एकादश ११ द्वौ २ । पञ्च ५ पञ्च ५ खम् ० । एकादश ११ षोडश १६ । पञ्च ५ सप्तविंशतिः २७ । एकादश ११ त्रयोदश १३ ।

अथ बुधशुक्रयोः(१) पूर्वास्तमयकेन्द्रे । दश १० दश १० खम् ० । एकादश ११ षट् ६ ।

चत्वारि शून्यानि पञ्चवेदरसाग्नियमपक्षाष्टशरेन्दवः १५८२२३६४५०००० कल्पे नक्षत्रोदयाः । त एवार्कभगणोनाः कुदिवसाः । अर्कभगणा द्वादशहृतास्सौरमासाः । ते च त्रिंशद्गुणास्सौरदिवसाः । चन्द्रभगणाः सप्तविंशतिहृता नाक्षत्रदिवसाः । भगणान्तरमर्कचान्द्रोयाश्चान्द्रमासाः । ते च त्रिंशद्गुणास्तिथि-

(१) बुधशुक्रयोः पश्चिमोदयकेन्द्राणि एक. १ विंशति. २० । स० चतुर्विंशति. २४ । सप्त शुद्धिरिति ।

वमाः । चान्द्रमासाः सूर्यमासोना अधिमासाः ।
चान्द्रसावनान्तरमवमानि ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे पितामहसिद्धान्ते उपकरणाध्यायः ।

अथ यथाकालं गतमनवस्त्वेकसप्ततिहताश्चतर्युगाब्दहताः कार्याः । तेषु कृतप्रमाणं क्षेप्यम् । तद्वेव तत्र भूयोगतसंख्याहतं च । ततो वर्तमानयुगाद्येन्त्रप्रारम्भे गताब्दानि । एवं खेटकालाब्दगणो भवति । स द्वादशहतश्चैत्रसितादिमासयुतस्त्रिंशद्गुणो गतसितादितिथिसहितः कार्यः । एवं सौरदिनगणो भवति । तं पृथक् कल्पाधिमासहतं कल्परविदिनैर्भजेल्लब्धं गताधिमासाः । तैस्त्रिंशद्गुणैरर्काहर्गणे युक्ते चान्द्राहर्गणो भवति । तं पृथक् कल्पावमहतं कल्पचन्द्रदिनैर्विभजेल्लब्धं गतोनरात्रिः । तैश्चन्द्राहर्गण ऊनः सावनाहर्गणो भवति । अधिमासशेषकस्य कल्परविमासैर्हृते एष्याधिमासकगतदिनादिः कालो लभ्यते । अधिमासशेषं कल्परविदिनेभ्यः शोध्यमवशेषस्य कल्पाधिमासैर्भागे हृते एष्याधिमासे एष्यकालो लभ्यते । अवमशेषस्य कल्पोनरात्रैर्भागे हृते एष्योनरात्रकालः । अवमशेषं चन्द्रदिनेभ्यः संशोध्य कल्पोनरात्रैर्भागे हृते एष्योनरात्रकालः ।

संवत्सरात् पञ्चहृतात् अवशेषो वत्सरादौ ज्ञेयः। आदित्यश्चन्द्रो भौमो बुधो जीवः सितः सौरश्चेति क्रमो ग्रहाणाम्। संवत्सरात् सप्तहृतावशेषं चतुर्थक्रमेण संवत्सराधिपो भवति। चन्द्राब्ददिनगणात् सप्तहृतात् क्रमेणैव दिवसाधिपाः। चन्द्रदिनगणात् अशीत्यधिकशतहृताल्लब्ध रूपहृतमवशेषं पर्वपः। ब्रह्मचन्द्रेन्द्रवैश्रवणाग्नियमेशाश्च पर्वपाः। दिनगणमिष्टग्रहभगणगुणं भूदिनैर्विभजेल्लब्धं भगणादिर्लङ्कार्कोदये ग्रहो भवति। चरमितकालेन ग्रहस्यैकदिवसभुक्तिं संगुण्य षष्ट्या विभजेदवाप्तं रव्युदये ऋणम्। अस्तमिते धनम्। एवमुत्तरगोले। दक्षिणगोले विपरीतम्। देशान्तरयोजनानि षष्ट्या संगुण्य पञ्चभिः सहस्रैर्भजेल्लब्धं रेखाप्राग्भागे शोध्यम्। अपरस्मिन् देयम्। एवमिष्टदेशे इष्टकाले ग्रहो भवति। तत्कालार्कचन्द्रौ मन्दकर्मणैव स्फुटौ कार्यौ। भौमः कर्मचतुष्टयेन। मन्दं शीघ्रं मन्दं शीघ्रमिति कर्माणि। अन्येषां शीघ्रमन्दकर्माणि। तत्र भौमो मन्देन संस्कार्यः। तच्छीघ्रपरिधिश्च। शुक्रस्य परिधिद्वयमपि। तत्र भौमजीवसौराणामर्कः शीघ्रः स्वयं मध्यमाः।

बुधशुक्रयोरर्को मध्यमः स्वयं शीघ्रौ। शीघ्रो ग्रहोनः केन्द्रग्रहश्च मन्दोनः। भौमशीघ्रकेन्द्रपदभुक्ताभुक्तयोरल्पस्य जीवां चतुर्भिः शतैर्गुणितां द्वादश्या जीवया विभजेत् लब्धेन केन्द्रे मकरादिगे भौममन्दं युतं कार्यं कर्कटादिगे चोनमिति। शुक्रमन्दकेन्द्रज्या सार्धराशिज्या हृता लब्धेन तन्मन्दपरिधिरूनः स्फुटो भवति। तस्यैव शीघ्रकेन्द्रज्यां व्यासार्धसप्तदशांशेन विभजेल्लब्धेन युतः शुक्रकेन्द्रपरिधिः स्फुटो भवति। मन्दकेन्द्रात् जीवा भुजज्या। त्रिराशिरहितात् कोटिज्या। कोटिभुजज्ये स्वमन्दपरिधिहते खरसाग्निभिर्विभजेत् लब्धे भुजकोटिफले। मकरादिकेन्द्रे कोटिफलं व्यासार्धे दद्यात् कुलीरादिकेन्द्रे शोधयेत् कोटिर्भवति। भुजो भुजफलम्। कोटिभुजवर्गयोगमूलं कर्णः। व्यासार्धहतां भुजज्यां स्फुटकर्णेन विभजेत् लब्धस्य चापं फलकलाः। मेषादिकेन्द्रे ग्रहे शोध्यास्तुलादिकेन्द्रे देयाः। भौमस्य प्रथमे मन्दकर्मण्यर्धीकृताः। एवं मन्दस्फुटं ग्रहं शीघ्रोच्चादपास्य केन्द्रं कृत्वा एतदेव शीघ्रपरिधिना कर्म कुर्यात्। तत्फलं मन्दस्फुटे ग्रहे मेषादिकेन्द्रे धनं तुलादौ क्षयं भौमस्य प्रथमे

शीघ्रकर्मण्यर्धीकृतम् । एवं स्फुटग्रहो भवति । तस्मात् पुनरपि केन्द्रं कृत्वा मध्यमेव ग्रहं भूयोभूयः संस्कुर्यात् यावदविशेषः स्फुटग्रहो भवति । बुधसितपातौ विपरीतेन मन्दफलेन स्फुटौ कार्यौ । भौमजीवसौराणां शीघ्रान्त्यफलेनानुलोमेन । अतीतवर्तमानस्फुटग्रहान्तरं स्फुटभुक्तिः । अर्कफलं स्फुटभुक्तिहतं भवनकलाभिर्लब्धं कर्म केन्द्रवशेन ग्रहे धनर्णं योज्यम् । अन्त्यशीघ्रकर्मविशेषकेन्द्रस्य वक्रादिकेन्द्रस्य, चान्तरस्फुटभुक्तिशीघ्रभुक्त्यन्तरेण विभजेत् । लब्धो वक्रादेर्दिनादि कालो भुक्तकेन्द्रेऽधिके एष्यः शीघ्रकेन्द्रेऽधिकेऽतीतः ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे ज्योतिःशास्त्रे ग्रहगतिसाधनाध्याय ।

स्फुटग्रहं लिप्तीकृतमष्टभिः शतैर्भजेल्लब्धं ग्रहेण भुक्तानि अश्विन्यादिनक्षत्राणि । शेषं स्फुटभुक्त्या विभजेल्लब्धदिनादिकालो नक्षत्रप्रवेशात् । अवशिष्टमष्टशतेभ्यः संशोध्यावशेषात् प्राग्वत्कालो नक्षत्रस्थिते राशौ भुक्तांशादभुक्तांशाद्वा स्फुटभुक्त्या विभजेल्लब्धं दिनादिः संक्रान्तेर्गतैष्यः कालः ।

अथ योजनकर्णार्धं ग्रहप्रमाणविष्कम्भयोजनानि व्यासार्धहतानि स्फुटयोजनकर्णार्धेन विभजेल्लब्धं स्फुटग्रहप्रमाणव्यासकलाः । स्फुटार्ककर्णार्धं यो-

अनानि पञ्चसहस्रिकपरिधिकर्णोनानि तेनैव गुणितानि रविव्यासेन तदूनेन विभजेल्लब्धं भूच्छाया । स्फुटशशिकर्णार्धेन पञ्चसहस्रिकस्वपरिधेः कर्णोद्धृतं भूछायया विभजेल्लब्धं व्यासार्धगुणं स्फुटचन्द्रकर्णार्धेन विभजेल्लब्धं राहुमानकलाः । ग्रहमानस्यार्धकलाः षष्टिगुणा भुक्त्या विभजेल्लब्धं संक्रान्तिकालात् प्रागपरेण पुण्यकालः । अर्कोनचन्द्राल्लिप्तीकृताद्व्योमयमसप्तभक्तात् शुक्लप्रतिपदादिगता तिथि.। शेषात् षष्टिगुणाद् भुक्त्यन्तरहृताद्घटिकादिः कालः । कृष्णचतुर्दश्यन्तार्धे सदैव शकुनिः । अमापूर्वार्धे चतुष्पदम् । द्वितीये नागः । प्रतिपदाद्यर्धं किंस्तुघ्नः । अर्कोनचन्द्रलिप्ताः खरसाग्निभिर्भजेदवशेषा तिथिवत् कालः लब्धादेकोनात् सप्तहृतादवशेषं ववात् करणम् । चन्द्रार्कयोगे लिप्तीकृतेऽष्टशतभाजिते लब्धं विष्कुम्भादिगतयोगाः । अवशेषाद्भुक्तियोगेन तिथिवद् गतगम्यकालस्तेन चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्यम् । तत्र व्यतीपातो भिन्नायने गोलैक्ये । वैधृतिः समायने गोलभेदे च । ध्रुवौ चन्द्रार्कयोगान्तरे चन्द्रार्कयोगाधिक्ये,धिकाविति(१) ततोऽर्कात् क्रान्ति-

(१) चन्द्रार्कौ स्फुटौ क्रियोऽन्यादेऽशा इति ।

तात्कालिकपातेन चन्द्रात् स्फुटक्रान्तिः । प्रथमतृतीयपदान्तस्थे चन्द्रे चन्द्रस्फुटा क्रान्तिर्यदोना भवति तदा क्रान्तिसाम्याभावः । प्रथमतृतीयपदस्थे चन्द्रमसि तदपक्रमसाम्ये गतैष्यः क्रान्तिसाम्यकालोऽन्यथाऽतीतः । द्वितीयचतुर्थपदस्थेऽन्यथा । विक्षेपेण स्वक्रान्तिदिशुत्पत्तौ चन्द्रापक्रममधिकोनं कल्पयेत् । क्रान्त्योर्युतिरन्यदिशोरेकदिशोरन्तरं व्यतीपातेऽन्यथा वैधृते प्रथमाख्यः । एवमिष्टकालिकैरर्कचन्द्रपातैर्द्वितीयाख्यस्ततः प्रथमद्वितीयकालयोर्द्वयोरेष्योऽतीतो वा पातस्तयोरन्तरमन्यथा योगोऽयं हारः । प्रथमगुणस्येष्टकालस्य तेन कालेनासकृद्द्वितीयं कृत्वा विशेषकर्मणा स्फुटः कालः साध्यः स व्यतीपातमध्यकालः । आदित्यचन्द्रमानयोगः षष्टिगुणो भुक्त्यन्तरेण हृतो लब्धा स्थितिरिति ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे ज्योतिःशास्त्रे तिथिनक्षत्रकरणं नामाध्यायः ।

दिनगतशेषाल्पकालस्योन्नतकाले चरार्धहीनस्य दक्षिणे युतस्य जीवाऽहोरात्रव्यासार्धहता त्रिज्या हृता गोलविपर्यये त्रिज्या(१)युतोनश्छेदः । छेदोऽत्र लम्बकज्याहतस्त्रिज्याविभाजितः शङ्कुः । शङ्कुवर्गहीनस्य त्रिज्यावर्गस्य पदं दृग्ज्या द्वादशहता शङ्कु-

(१) त्रिज्येत्यत्राहोरात्रव्यासार्धमिति भवितव्यम् ।

हृता इष्टमाध्याह्निकार्कक्रान्त्यक्षसंयोगवियोगशेषं दक्षिणोत्तरगोलयोरनष्टं तद्राशित्रयाद्पास्य तज्ज्या भागहारः। द्वादशहताया अनष्टजीवाया लब्धं माध्याह्निकी छाया। त्रिज्यार्कघातो मध्याह्नछायाभागापहारविभक्तस्तत्कर्णः। विषुवत्कर्णाहतां त्रिज्यां स्वेष्टच्छायाकर्णेन विभजेत् लब्धमुत्तरदक्षिणगोलयोः चितिज्यायुतोनं व्यासार्धिताडितं स्वाहोरात्रार्धेन विभजेत् लब्धचापं गोलविपर्ययाच्चरदलयुतोनं दिवसस्य गतं शेषं वा भवति।

इति विष्णुधर्मोत्तरे ज्योतिःशास्त्रे छायाप्रकरणम्।

इष्टकालस्फुटार्कराशिभुक्तलिप्तास्तदन्तराश्युदयप्राणहताः खहलिप्ताभिर्विभजेत् लब्धमर्काक्रान्तराशेर्भुक्तकालस्तदिष्टकालप्राणेभ्योऽपास्यावशेषाद्भुक्तराश्युदयप्राणा अपास्याः भोग्यकालेनानन्तरराश्युदया अपास्याः। अर्कराश्युदयो देयः। त्रिंशद्गुणितशेषादशुद्धराश्युदयाप्तभागाद्यम्। एवं राशिगतकाललग्नोदयाः षड्राशियुतार्कार्कभुक्तगताद्याः काले लग्नाश्च। लग्नाद्भुक्तकलाभ्यः कालयोगे तदन्तरराश्युदये युते लग्नोदयकालः।

इति लग्नप्रकरणं नामाध्यायः।

भौमजीवसौरा मन्दाः। शीघ्रौ बुधसितौ वक्रे मन्दौ अन्यथा शीघ्रौ। मन्दग्रहाः कातरगाः। कालदृश्वादृश्यांशेन यदा तदा पूर्वार्धोदयस्तस्य भावी

ऽन्यथा स्पष्टः । तद्वत् शीघ्रस्य पश्चार्धे विपर्ययात् तस्यैव प्राक्पूर्वोदयास्तमयकौदयिको ग्रहः पश्चार्धे तदाऽस्तमयिकः । तात्कालिकस्फुटविक्षेपमचज्याहतं व्यासार्धेन विभजेत् लब्धं ग्रहे औदयिके ऋणमस्तमयिके धनम् । उत्तरविक्षेपं परमापक्रमेण विभजेल्लब्धमयनविक्षेपेभ्यः शोध्यमन्यथा देयम् । एवं ग्रहोदयास्तलग्ने भवतः । तते ग्रहान्तराल्लग्नवत् कालः । कालांशघ्नातरांशान भुक्त्यन्तरेण भागमपहरेत् । ग्रहे वक्रिणि भुक्तियोगेन लब्धं दिनादि फलमुदयास्तमयस्य । एवं नक्षत्राणां तेषां द्वादश दृश्यादृश्यांशाः । भगस्यभुवके दृक्कर्मद्वयं कृत्वा तद्घटिकाद्वयेन राश्युदयं वर्धयेत् । तादृशेऽर्कोऽगस्त्योदयः । चक्रोनोऽस्तमयः । प्रतिदैवसिकमिष्टकाल उदयो ग्रहाक्रान्तलग्नवशेनेति ।

इति विष्णुधर्मे उदयास्तप्रकरणं नाम ।

स्वोदयास्तविलग्ने चन्द्रार्कयोः कार्ये । ततश्चन्द्रोदयास्तौ साध्यौ । इष्टकालिकचन्द्रार्कस्य क्रान्तिं त्रिज्यागुणां लम्बज्यया विभजेत् । लब्धे चाग्रे क्रान्तिदिग्वशेन । ततोऽर्कचन्द्रशङ्कू कार्यौ । पृथक् शङ्कुस्तामक्षज्यां लम्बकेन विभजेत् लब्धे शङ्कुतले ते चोत्तरे । सरात्रौ दिवसे याम्ये द्वादशङ्कुतलयोर्दिगैक्ये योगो दिग्भेदे वियोगः । पृथक् बाहुः । तयो-

दिगैक्ये वियोगोऽन्यथा योगः स्फुटबाहुः । स्वदृग्ज्यावर्गभुजज्यावर्गविश्लेषपदयोगः कपालभेदे ऐक्ये वियोगः । प्रथमांशज्या । दिगैक्ये विश्लेषो दिग्भेदे युतिः । द्वितीयाप्रथमावर्गयोगपदं कोटिः । कोटिबाहुवर्गयोगमूलं कर्णः । अर्कोनाच्चन्द्रात् केन्द्रम् । तस्मात् ज्या केन्द्रमानघ्नी नवत्या हृता सितं केन्द्रे चतुर्थप्रथमपदस्थे । द्वितीयतृतीयपदस्थे कृष्णम् । इन्दुमानचतुर्भागकृतं सितेन्दुमानदलावलब्धेन पृथग्युतं स्वं स्वदिनात् गतशेषाल्पकालेन मिश्रितस्वदिनावलब्धं छेदः । ततश्छेदविभाजितात् सितात् सितेन्दुमानभुजकोटिसूत्राण्यङ्गुलतां यान्ति पूर्वापराशाभिमुखं केन्द्राद्याद्यपदगे सितं शृङ्गं परिलिखेत् । एवं द्वितीयतृतीयगे कृष्णं बिम्बम् । चन्द्रमर्कं परिकल्प्य ततोऽर्काद्यथा यथा तथा भुजो देयः । तदग्रात् स्वाभिमुखे ततः कोटिः । ततस्तदग्रलग्नेन पूर्वान्तं पुनस्तत् कुर्यात् यावदविशेषं लब्धोनं स्यात् । (१) इति लम्बनसंस्कृते ते तिथ्यन्ते ग्रहणमध्यमः । चन्द्रवत् कल्पितविक्षिप्तात् स्वक्रान्तितोऽल्पेऽधिके सौम्याऽन्यथा याम्याऽवनतिः । तात्कालिकचन्द्रविक्षेपावनत्योर्दिगैक्ये योगो दिग्भेदे वियोगः स्फुटविक्षेपः । तेन स्थितिमर्दे भदले-

(१) अत्र कश्चिदंशस्त्रुटितः ।

नयुतैर्ग्रहैः स्पर्शनिमीलनमोचकालिकैर्लम्बनानि कार्याणि। मध्यलम्बनस्य च दिगैक्येऽन्तरं भेदे योगः फलम्। तेन मध्यमास्पष्टत्यन्तरविचन्द्राविव युतौ स्वकालिकौ स्फुटौ भवतः। लम्बनेन हीने स्थितिविमर्दार्धे कार्ये। शेषपरिलेखादि चन्द्रग्रहणवद्भवति चात्र।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्गलोकप्रदं तथा।
इदं ग्रहाणां गणितं सर्वकामप्रदं शिवम्॥
गतिमेकस्य विज्ञाय ग्रहस्य सुसमाहितः।
तस्य लोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा॥
सर्वग्रहगतिं ज्ञात्वा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते।
धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात्॥
कामानवाप्नुयात् कामी मोक्षार्थी परमं पदम्।
सम्यग् ग्रहगतिं ज्ञात्वा पात्रतां याति वै द्विजः॥
न चेद्वृत्तिं तया कुर्यात् तया वृत्तिं विवर्जयेत्।
पात्राणामपि तत्पात्रं ग्रहाणां वेत्ति यो गतिम्॥
वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः
कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेद स वेद सर्वम्॥

इति श्रीविष्णुधर्मे पुष्करोपाख्याने रामपितामहसंवादे पितामहसिद्धान्ताध्यायः।

समाप्तोऽयं सिद्धान्तः॥

अथ वृद्धवसिष्ठसिद्धान्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

नमस्ते चिरस्वरूपाय पराय परमात्मने ।
योगिध्येयाय शान्ताय कालरूपाय विष्णवे ॥ १ ॥
नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे वामदेवो द्विजोत्तमः ।
अभिवाद्य सुखासीनं वसिष्ठं परिपृच्छति ॥ २ ॥
गुरो धर्मज्ञ शान्तात्मंस्त्रिकालज्ञ दयानिधे ।
सर्वशास्त्राण्यधीतानि त्वत्प्रसादान्मया मुने ॥ ३ ॥
तानि सर्वाणि शास्त्राणि ह्यरूपाणि भान्ति मे ।
वेदनेत्रं विना तस्माज्ज्योतिःशास्त्रं प्रयच्छ मे ॥ ४ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

साधु साधु महाभाग यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि यथाज्ञातं पितामहात् ॥ ५ ॥
ज्योतिःशास्त्रं समग्रं प्रथमपुरुषतः स्वर्गगर्भाद्विदित्वा
पूर्वं ब्रह्मा तयोपर्यखिलमुनिगणप्रार्थनादाचकार ।
तच्चेदं सुप्रसन्नं स्फुटपदनिकरैर्गुह्यमध्यात्मरूपं
शम्भुद्दिव्यप्रकाशं यदचरितविदां निर्मलं ज्ञानचक्षुः ॥ ६ ॥

छन्दः पादौ शब्दशास्त्रं च वक्त्रं
कल्पः पाणी ज्यौतिषं लोचने च ।
शिक्षा घ्राणं श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं
वेदस्याङ्गान्यहुरेतानि षड्वा ॥ ७ ॥

वेदस्य चक्षुः किल शास्त्रमेतत्
प्रधानताऽङ्गेषु ततोऽर्थजाता ।
अङ्गैर्युतोऽन्यैः परिपूर्णमूर्त्ति-
श्चक्षुर्विहीनः पुरुषो न किंचित् ॥ ८ ॥

क्रतुक्रियार्थं श्रुतयः प्रवृत्ताः
कालाश्रयास्ते क्रतवो निरुक्ताः ।
शास्त्रादमुष्मात् किल कालबोधो
वेदाङ्गमुख्यत्वमितः प्रसिद्धम् ॥ ९ ॥

अध्येतव्यं ब्राह्मणैरेव तस्मा-
ज्ज्योतिःशास्त्रं पुण्यमेतद्रहस्यम् ।
एतद्बुद्ध्वा सम्यगाप्नोति यस्मा-
दर्थं धर्मं मोक्षमग्र्यं यशश्च ॥ १० ॥

सृष्ट्वा ज्योतिश्चक्रं
खनयवेदाङ्कखाद्रिशशिवर्षैः १७०६४०००।
शश्वद्भ्रमतो क्षिप्त्वा
मेषादिगता ग्रहाः कमलभुवा ॥ ११ ॥

पश्चिमदिग्गतिवायु-
प्रवहनिबद्धे भपञ्जरे शीघ्रम् ।
भ्रमति सखचरे सत्यपि
खेटा गतितः प्रयान्ति पूर्वदिशम् ॥ १२ ॥
सृष्ट्यादौ मधुशुक्लप्रतिपदि भानुर्ग्रहाश्च मेषादौ ।
मेषादिगा युगादौ खेटाश्चातोऽन्यथा च स्वदुपाताः ॥१३॥
दशगुर्वक्षरोच्चारकालः प्राणोऽभिधीयते ।
तत्षट्कैश्च पलं षष्ट्या नाडीषष्ट्याऽर्ज्य दिनम् ॥ १४ ॥
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ।
राशिसंक्रमणात् सौरो दर्शान्तश्चान्द्रमासकः ॥ १५ ॥
उदयादुदयं भानोर्भूदिनं मर्त्यलोकजम् ।
चान्द्रो मासः पितृदिनं कृष्णाष्टम्यर्धतो भवेत् ॥ १६ ॥
मकरादिराशिषट्क-
मुदगयनं कर्कटादिगं याम्यम् ।
राशिद्वयार्कभोगात्
षट् त्वृतवः शैशिरादयः क्रमशः ॥ १७ ॥
युगमानं सहस्रघ्ना
नखरामाब्धयः समाः ४३२००० ।
तद्दशांश-४३२००० श्चतुर्धा च
चतुस्त्रिद्व्येकसंगुणः ॥ १८ ॥

क्रमात् कृतयुगादीनां
धर्मपादव्यवस्थया ।
खचतुष्कयमाद्र्यग्नि
खाग्नयो ३०६७२०००० मनुसंमितिः ॥ १९ ॥
कृतप्रमाणस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः ।
ससन्धिमनवः कल्पे चतुर्दश भवन्ति हि ॥ २० ॥
तद्दिनं ब्रह्मणः प्रोक्तं
रात्रिरेतावती तथा ४३२००००००० ।
परमायुः शतं तस्य
तयाऽहोरात्रसंख्यया ३११०४०००००००००० ॥ २१ ॥
तस्यार्धमायुर्गतमत्र कल्पे
षट्कं मनूनां त्रिघनो युगानाम् ।
युगादिमादाय १७१८०० सहस्रनिघ्ना
युगाष्टघ्नर्याः १२८४००० सहिताः समाः स्युः ॥ २२ ॥
खत्रयाष्टरसाब्धिसप्तगो
भूमयो-१९७२०६८०००ऽब्दनिचयाः खकल्पतः ।
खत्रयाब्धिरसखाद्रिभू-१७०६४०००
नितास्तेऽग्रतो गतयुताः सृष्टितः ॥ २३ ॥
युगे भानुमुखाक्राणां
भगणा युगसंमिताः ४३२०००० ।

शीघ्रार्किकुजशीघ्राणां
त एव ४३२०००० प्राचि यायिनाम् ॥ २४ ॥
इन्दोस्तर्कीभरन्ध्र-
सप्तसप्तशरास्तथा ५७७५३३३६ ।
कुजस्य यमरामाष्ट-
रसनन्दयमाश्विनः २२९६८३२ ॥ २५
बुधशीघ्रस्य पूर्णाङ्क-
खाद्रिरामाङ्कतोयदाः १७९३७०६० ।
बृहस्पतेर्वियदाङ्क-
यमवेदाङ्गवह्नयः ३६४२२० ॥ २६ ॥
शुक्रशीघ्रस्य तर्काद्रि-
रामदोर्भुवखाद्रयः ७०२२३७६ ।
शनैश्चरस्य नागाङ्क-
शरतर्कयुगेन्दवः १४६५९८ ॥ २७ ॥
शशाङ्कोच्चस्य रामाभ्र-
यमसप्ताष्टसागराः ४८८२०३ ।
चन्द्रपातस्य नागाग्नि-
बाणबाहुगुणाश्विनः २३२५३८ ॥ २८
उदयादुदयं भानो-
र्भूमिसावनवासराः ।

सर्पाश्विनागमेघाङ्क-
सप्तसप्ताग्निभूमयः १५७७६१७८२८ ॥ २८ ॥
भानामष्टाश्विनागाद्रि
त्रिदोर्दोर्गजवासरा १५८२२३७८२८ ।
चान्द्राहाः खाष्टखाभ्राभ्र
खाग्निखाङ्कनिशाकरा. १६०३०००८० ॥ ३० ॥
रविमासाः खखव्योम-
खाब्धिसर्पैकसायका' ५१८४०००० ।
चान्द्रमासा रसाग्न्यग्नि-
त्रित्रिवेदाग्निसायकाः ५३४३३३३६ ॥ ३१ ॥
चवमाहा यमाचाश्वि-
द्विनागाभ्रशराश्विनः २५०८२२५२ ।
अधिमासाश्च तर्काग्नि
सुरनन्दाग्निभूमय १५९३३३६ ॥ ३२ ॥
द्विगोऽब्ध्यब्ध्यष्टवेदाब्धि-
द्विदिनान्युदया त्रिधो. १५२४४८४४९२ ।
कुजोदया रसाङ्काद्ग
खाभ्रिगोगोद्रिवासराः १५७९९४०९९६ ॥३३॥
ज्ञ चलखाष्टषड्गोगो-
गोऽग्निवेदाद्रवासराः १५६४२९९६८ ।

गुरूदया गजाभाङ्का-
ग्न्यद्र्यष्टैकाष्टवासराः१५८१८
द्ययज्ञाव्ध्यक्षैकरोर्वीणा-
द्रिदिनानि सितद्युतेः १५७५२,१५४५२ ।
मन्दोदयाः खपड्भानु-
गोनखाष्टदिनानि च १५८२०६१२६०॥३५॥

घनाङ्गगोऽब्धिमेघाष्ट-
दिनानीन्दुसूदयाः १५८१७४६६१७ ।
पातोदया युगाङ्काज्ञा-
ज्ञाभखाश्व्यष्टवासराः १५८२००५५६४॥३६॥

भोदयाः खोदयैरूना
भगणा वा भवन्ति ते।
भोदयाः १५८२२३७८२८खोदयैर्भक्ताः
खाहोरात्रं दिनादिकम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्राणामहोरात्रं
घटीषष्टिमितं सदा ।
भगणा भूदिनै-१५७७६१७८२८र्भक्ताः,
प्राग्गतिः प्रत्यहं भवेत् ॥ ३८ ॥

अर्कोनचन्द्रभगणा-
श्चान्द्रमासा ५३४३३३६ भवन्ति वा ।

द्निीकृताः खतिथयो
भूद्निोनास्तिथिक्षयाः २५०८२१५२ ॥ ३९ ॥
चन्द्रार्कमासविवराद्धिमासा भवन्ति वा १५९३३६ ।
एते सहस्रगुणिता कल्पे सूर्भगणादिका ॥ ४० ॥
सप्तष्टरामा ३८७ युगपूर्णबाहवः २०४
कल्पे गजाङ्काग्नि-३९८ मिता, खखाङ्कका:९०० ।
शराग्निबाणा ५३५ नववह्न- ३९ क्रमात्
सूर्यादिका प्रागुगतिमन्दपर्ययाः ॥ ४१ ॥
भौमादिकानामथ पातपर्ययाः
कल्पे प्रकल्प्यास्तु विलोमगामिनः ।
शक्राग्निनो-२१४ऽष्टाष्टयुगानि४८८ वारिधि-
क्ष्माभूद्भुजो-१०४ऽन्त्यभनवा ९०३ऽग्निषड्रसा ६६३॥
विकलाना कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते ।
तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते ॥ ४३ ॥
सृष्टितोऽब्दनिचय समाहतो
भास्करै-१२र्मधुसितादिमासकैः ।
संयुतो द्विरधिमास-१५९३३६संगुणः
सूर्यमास-५१८४०००विह्नृताप्तसयुतः ॥ ४४ ॥
ते खराम-३०गुणिता द्विनान्विता
द्विरतिथिक्षय २५०८२२५० हता विभाजिता ।

चान्द्रवासरगणे-१६०३००००८०स्तिथिचयाः
सावनो दिनगणस्तदूनितः ॥ ४५ ॥
वाऽर्कघ्नो१२ऽब्दश्चतुर्धा
यमलगुणशरक्ष्मा-१५३२विभक्ताप्तहीनः
खाद्र्या७०प्तया युक्त सुरा३३प्तैः
सहित इति भवेच्चान्द्रमासव्रजो वा ।
त्रिंशद्३०घ्नो द्विः शिव-११घ्नो
द्विरवनिपयमाङ्कनङ्क९९२१६भागादिहीनो
हीनो लब्धावमाह्वै-
र्गुणखनग-७०३हृतात् सावनोऽह्नर्गणः स्यात् ॥ ४६ ॥
सृष्टेर्गतादिमासाः
कुगजाद्र्यङ्कार्थखैकनेत्राश्वाः७२१०५९७८१ ।
संप्रत्यवमाः खनगाब्धग्नि-
खगोऽश्वार्थवह्निशशिचन्द्राः११३५०९०३४७०॥४७॥
खरसनवाङ्कयमाग्नि-
द्विगजखवेदैकपर्वता द्युगणाः७१४०८२३२९९६० ।
द्वादशदशशतवर्षैः १२०००
शेषे त्रेतायुगेऽत्र संजातः ॥ ४८ ॥
द्युगणो निज गणहतो भुदिनभक्तो यहस्य भगणादिः ।
एवं स्फुटचलपाता भवन्ति ते वेष्टसंयुगद्युगणात् ॥४९॥
मासस्समादिन-३०।३६० भक्ताद्-

द्युगणाल्लवं पृथगयम२गुण३घ्नम् ।
सैकं१ द्युसदा ७ भक्तं
मासममाधीश्वरावकात् ॥ ५० ॥
खचराश्च मध्यभुक्त्या
लङ्कायामार्धरात्रकालीनाः ।
देशान्तरेण हीना
निजदेशीया भवन्ति सहिता वा ॥ ५१ ॥
षोडशशत-१६०० योजनको
भूकर्णो दिग्घ्नवर्गतो मूलम् ५०६० ।
परिधिर्निरक्षदेशे
लम्बगुणघ्नाद्विभज्यया हृतः स्पष्टः ॥ ५२ ॥
दृषद्वयाङ्किता भू-
र्लङ्कायमकोटिसिद्धरोमाख्याः ।
पुर्यश्चतस्र एताः
प्रागपरे व्यक्षसंज्ञके वृत्ते ॥ ५३ ॥
वृत्ते च सौम्ययाम्ये लङ्का
काञ्ची कुमध्यरेखायै ।
सगरस्य वत्सगुल्मो-
ज्जयनिकुरुक्षेत्रमेरुसंस्थानाः ॥ ५४ ॥
स्वदेशान्तरयोजन-
गुणिता गतयः स्वकीयपरिधिहृताः ।

लब्धकालादिसमेतं
खचरे परपूर्वके च रेखातः ॥ ५५ ॥
गणितागतादनन्तर-
मिन्दोरुन्मीलनं तदा प्राच्याम् ।
ग्रासं स्वकीयमेव
पश्चादथ वा क्रमध्यतवादौ ॥ ५६ ॥
गणितागतनाडी-
विवरेण हतं स्फुटं भुवः परिधिम् ।
ख्या ६० विभजेल्लब्धो
योजनसंघोऽथ वा निमीलनतः ॥ ५७ ॥
गुरुगतराशिसमूहात्
षष्टिहताच्छेपकेण विजयाद्याः ।
तद्भागा यमरगुणिताः
पञ्चविभक्ताप्तभुक्तमासादि ॥ ५८ ॥
प्रभाकरस्योद्गमनात् पुरे स्वात्-
वारप्रवृत्तिर्दशकन्धरस्य ।
चरार्धदेशान्तरनाडीकाभि-
रूर्ध्वं तयाऽधोऽप्यपरच तस्मात् ॥ ५९ ॥
वारप्रवृत्तेर्घटिका दिनेशात्
मासाब्दहोरापतयः क्रमेण ।
सार्धेन नाडीद्वितयेन षष्ठः

षष्ठ्य षष्ठ्य पुनः पुनश्च ॥ ६० ॥
चैत्रादिमासेन यथाक्रमेण
मेषादयो द्वादशराशयः स्युः ।
शून्याधिमासेषु समागतेषु
चलन्ति तेभ्यो नियतं विनाऽपि ॥ ६१ ॥
सर्वेषु मासेष्वधिमासकः स्यात्
तुलादिषट्केऽपि च शून्यमासः ।
संसर्पकः पूर्वभवोऽधिमासः
पश्चाद्भवोऽहस्पतिनामधेयः ॥ ६२ ॥
पर्वद्वयं संक्रमयोर्यदि स्यात्
पर्वान्तरे संक्रमणद्वयं च ।
संसर्पकांहस्पतिनामधेयौ
मध्यार्कगत्या त्वधिमास उक्तः ॥ ६३ ॥
यस्मिन् दर्शस्यान्ता-
दर्शोगेकापरापरं दर्शम् ।
उल्लङ्घ्य भवति भानोः
संक्रान्तिः सोऽधिमासः स्यात् ॥ ६४ ॥
द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।
घटिकानां च चतुष्केण निपतत्यधिमासकः ॥ ६५ ।
आद्यान्तदर्शयोर्मध्ये यस्मिन् मासेऽथ वा यदि ।
संक्रान्तिद्वितयं स्यात् तु क्षयमासः स उच्यते ॥ ६६

रविमानकलाः पष्ट्या गुणिता भुक्तिभाजिताः ।
तदर्धनाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथाऽपरे ॥ ६७ ॥
चलसंस्कृततिग्मांशोः संक्रमो यः स संक्रमः ।
अजागलस्तनमिव राशिसंक्रान्तिरुच्यते ॥ ६८ ॥
पुण्यदां राशिसंक्रान्तिं केचिदाङ्गुर्मनीषिणः ।
एतन्मम मतं न स्यान्न स्पृशेत् क्रान्तिकच्चया ॥ ६९ ॥

इति श्रीब्रह्मर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्वप्रकाशे मध्यमाधिकारः प्रथमः ॥

वामदेव उवाच ॥

भगवन्मृदुचलपाताः
किंरूपाः किं प्रयोजनं तेषाम् ।
दृक्तुल्यता तु याताः
कथमिह खचरा भवन्ति संस्पष्टाः ॥ १ ॥

वसिष्ठब्रह्मर्षिरुवाच ।

अदृश्यरूपाः किल कालमूर्तयो
भचारिणो मन्दचलोच्चराहवः ।
तद्वातनद्धाः खचराः खदिङ्मुखं
कर्षन्ति ते प्रागपरं यमोत्तरम् ॥ २ ॥

खचरात् प्राक्पश्चार्धे
कर्षति खचरं मृदुचलः प्राच्याम् ।

अपरार्धस्थो यदि वा
कर्षति खचरं च पश्चिमाभिमुखम् ॥ ३ ॥
एवमुदग्दक्षिणयोः
पाताः क्रान्त्यन्ततः स्वविक्षेपैः ।
तस्मिन्नेव भवलये
क्षिपन्ति खचरान् सुधाकरप्रमुखान् ॥ ४ ॥
खेटाद्यदा प्राग्भगणार्धसंस्थः
खेटं च याम्ये क्षिपतीह राहुः ।
सौम्येऽपमान्तादपरार्धसंस्थो
ज्ञशुक्रयोः शीघ्रत एव पातः ॥ ५ ॥
गतिहेतवस्तु तस्मा-,
च्चलमन्दोच्चाः खचारिणां गतयः ।
वक्राद्या अष्टविधा
जायन्ते सप्तधा, चाष्टधा ॥ ६ ॥
त्रिघन-२७ नवा-९० र्क१२० रसा-६० र्का१२०
सूर्या १२० दिग्घ्ना भवन्ति परमकलाः ।
क्षेपानामपमाना-
याम्योत्तरतः शशादपूर्वाणाम् ॥ ७ ॥
परमापमगुणलिप्ता
याघवेदा-४०५ स तद्गुणज्या च ।

परमज्यया१०००ऽऽप्तचापं
क्रान्तिलवास्ते तु गोलतो दिक् स्यात् ॥ ८ ॥
युगाद्रिचन्द्रा १७४ यमवेदरामा ३४२
वियन्नभोऽश्वा ५०० गुणवेदतर्काः ६४३ ।
तर्काङ्कसप्ता-७६६ष्टरसाष्ट-८६८ संख्याः
खवेदनन्दाः ९४०शरसप्तनन्दाः ९८५ ॥ ९ ॥
सहस्रमेकं क्रममौर्विकाया
अथोत्क्रमज्याग्रकलानि वक्ष्ये ।
दिनानि १५ षष्टि-६० र्युगरामचन्द्रा १३४
वेदाग्नियुग्मं२३४नगपञ्चरामाः३५७ ॥ १० ॥
खखेषवो ५००ऽष्टाक्षषड६५८ङ्कदोर्गजाः८२९
खखाभ्रचन्द्रा१०००० इति दिग्विभाजिताः ।
स्याता भुजांशादथ कोटिभागतः
क्रमोत्क्रमाख्ये भुजकोटिमौर्विके ॥ ११ ॥
विशोध्य खण्डानि च मौर्विकायां
दिग्घ्नं च शेषं त्वविशुद्धभक्तम् ।
दिग्भिर्हतैः शुद्धमितैः प्रयुक्तं
लवादिकं तद्धनुरत्र सम्यक् ॥ १२ ॥
भुजस्त्रिभोनं ह्यधिकोनभार्धं
भार्धाधिकं भार्धविहीनितं च ।

नवाधिकेनोनितसर्वभेभ्यस्त्रिभं
भुजोनं भवतीह कोटिः ॥ १३ ॥
मनवो रदाश्च मान्दा नखसिद्धकक्षोनिता
रवेः शशिनः १३। ४०। ३१। ३६।
भौमादीनां खाश्वाः ७० गजदोषौ २८
निर्जराः ३३ शिवाः ११ खाद्याः ५० ॥ १४ ॥
भौमादिशीघ्रपरिधे-
र्भोगाख्यं योनिताश्च युगसिद्धाः २४३। ४०।
यमविश्वे १३२ गजतर्का ६८
, नवशरयमला:२५९शराग्नयः३५क्रमतः ॥१५ ॥
शुक्रभुजज्या द्विगुणा त्रिगुण १००००
विभक्तोनितः परिधिमान्दः।
शर-५ गुणिता त्रिगुणा-१००००प्ता
चलपरिधिस्तद्युतः स्फुटस्तस्य ॥ १६ ॥
भुजकोट्योरल्पांश-
ज्या चलकेन्द्रे कुजस्य खरवि-१२० हृता।
लब्धेन शीघ्रपरिधौ
रसदिग्-१०६ विहृतायनाल्फर्दः स्वर्णः॥१७॥
खेटोने मृदुशीघ्रे,
मृदुचलकेन्द्रे च गोलतः स्वर्णम्।

मृदुचलफलं च खचरे
सौम्यो मेषात् तुलाधराद्याम्यः ॥ १८ ॥
मन्दकेन्द्रोद्भवा दोर्ज्या परिध्यंशैर्गुणा हृता ।
चक्रांशैस्तद्धनुः स्वर्णं ग्रहे मन्दस्फुटो भवेत् ॥ १९ ॥
मन्दोनशीघ्रतो दोर्ज्या
कोटिज्याऽथ त्रिभज्यका १०००० ।
स्वपरिध्यंशगुणिता
चक्रांश-३६० विहृता फलम् ॥ २० ॥
तेन योगान्तरा पूर्वमानीता कोटिमौर्विका ।
केन्द्रे मृगकुलीरादौ तद्दोर्ज्यावर्गयोगतः ॥ २१ ॥
मूलं कर्णः परिविना-
हता दोर्ज्या खषड्गुणैः ३६० ।
लब्धत्रिज्या-१०००० हृतं
कर्णभक्तं चापं तु शीघ्रजम् ॥ २२ ॥
कर्मैकेन मान्देन स्पष्टो भानुस्तथा शशी ।
भौमादयः स्फुटाः खेटाश्चतुर्भिः कर्मभिः स्मृताः ॥ २३ ॥
मध्ये शीघ्रफलस्यार्धं मान्दं तस्मिन् फलस्य च ।
मध्ये मान्दफलं तत्स्वं शीघ्रं चैवासकृत् स्फुटः ॥ २४ ॥
तद्भुक्तिर्ग्रहवत् कार्या भुक्तिर्दोर्ज्यान्तराहता ।
युगमेघ-१७४ विभक्तांशैः स्वमन्दपरिधिर्हतः ॥ २५ ॥
चक्रांशाप्त कलादि स्यात् तत् फलं मध्यभुक्तिषु ।

केन्द्रे तु कर्कनक्रादौ धनर्णं मन्दसंस्फुटम् ॥ २६ ॥
तद्गुना स्वचलोच्चस्य भुक्तिशिञ्ज्यान्त्यकर्णयोः ।
त्रिवरेण हृता भाज्या चलकर्णेन लिप्तिका ॥ २७ ॥
कर्णे त्रिज्याधिकोने तु स्वर्णं मन्दगतौ स्फुटा ।
ऊने मन्दाधिका लिप्ता वामं पात्या च वक्रगा ॥ २८ ॥
दूरस्थितः स्वशीघ्रोच्चाद्ग्रहः शिथिलरश्मिभिः ।
सव्येतराक्षष्टतनुर्भवेद्वक्रगतिस्तदा ॥ २९ ॥

वेदंभूपै-१६४र्वेदयमैः १४४-
खविश्वै-१३०र्गुणभूमिपैः१६३ ।
बाणरुद्रैः ११५ स्थिरान्त्या-
शुकेन्द्रांशैर्भूसुतादयः ॥ ३० ॥
भवन्ति वक्रिणस्तेऽर्थै-
श्चक्राच्छुद्धैस्तु मार्गिणः ।
वक्रांशा द्विखराः ७२ मित्रा२४
द्वीशा११६२श्चाब्धि४८सुरेन्दवः १३३ ॥ ३१ ॥

रविमन्दफलं निघ्नं स्वस्वगत्या विभाजितम् ।
चक्रांशैः कलिका स्वर्णं कार्यं मध्येऽर्कवद्ग्रहे ॥ ३२ ॥
चक्राद्विशुद्धपातानां कुजार्किगुरुशीघ्रजम् ।
ज्ञभृग्वोः पातयोर्मान्दे वामं पातोनखेचरात् ॥ ३३ ॥
ज्ञभृग्वोः शीघ्रतो दोर्ज्या स्वस्वविक्षेपसंगुणा ।
स्वस्वशिरोग्रकर्णाप्ता विक्षेपशिञ्ज्यया त्रिभोः ॥३४॥

क्रान्तिस्तत्संस्कृता चन्द्रादीनां भानोर्यथागता ।
नक्षत्राणामपि क्रान्तिः स्पष्टा स्यात् क्षेपसंस्कृता ॥ ३५ ॥

अथायनांशानयनम् ।

अष्टादशशत-१८००शिष्टे
ऽब्दे भ-२७विनिघ्ने त्रिभाजिते विपने ।
भुक्ते युग्मे गम्ये
खखगजचन्द्रैः-१८००स्फुलांशकाः स्वर्णाः ॥ ३६ ॥

छायागणितागतयोर्भानोर्विवरं चलांशकास्ते वा ।
छायार्कोद्गणितार्को हीनः पूर्वोऽन्यथा पश्चात् ॥ ३७ ॥
खचराश्चलनि तस्मात् पूर्वे युक्ताश्च पश्चिमे हीनाः ।
तस्मादपमच्छायाचरदलनाड्यादिकं साध्यम् ॥ ३८ ॥

अजतुलाजिगतस्य रवेर्दिने
द्युदलभाऽर्क १२मिताङ्गुलशङ्कुना ।
पलविभा पलभा च खमध्यतो
नतिसमुन्नतिलाः पललम्बकाः ॥ ३९ ॥
खचरोदयासुनिघ्नी
भुक्तिर्विहृता खखाष्टशशि-१८००भिस्तत् ।
चक्रकलासु-२१००युते ते
स्वाहोरात्रासवो द्युसदाम् ॥ ४० ॥
क्रान्तेरुत्क्रममौर्विकोन-
परमज्या१००००कर्णखण्डो भवेत् ।

क्रान्तिज्यां विषुवत्प्रभाविनिहता
कुज्याऽर्क१२भक्ता तथा ।
त्रिज्या१०००संगुणिता हृता
दिनदलव्यासेन तत्कार्मुकं
प्राणाः षष्टिहृतादिनासुचर-
णा-५४०० स्वर्णक्रमाद्गोलयोः ॥ ४१ ॥

तद्द्विघ्नं दिनमानं
वामं रात्रिर्जवाहतप्राणात् ।
खरसगुण ३६०हृतविकला
उदये स्वर्णा ग्रहेऽस्तगे वामम् ॥ ४२ ॥

अर्कोनेन्दुकलाभ्यो
नखाद्रि-७२०लब्धा तिथिः खरसरामैः ३०६ ।
करणं रूपविहीनं
वषादिषष्टिघ्नोपतो नाड्यः ॥ ४३ ॥

त्वन्तरेण भक्ता इन्दुकला.सेन्दुभानुलिप्ताभ्यः ।
खखगजलब्धभयोगा गतियोगहृतास्तयोर्नाड्यः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमहर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्वप्रकाशे
स्पष्टाधिकारो द्वितीय ॥ २ ॥

दिक्साधनमथ वक्ष्ये ज्योतिश्चक्रं यदाश्रितं यस्मात् ।
तदनु च देशविभागं कालविरणं च वच्म्यपि ॥ १ ॥
समभूतले सुदृढे शङ्कोश्छाया विशति यत्र पूर्वाह्णे ।
यत्र च यात्यपराह्णे रेखा तत्रापरा पूर्वा ॥ २ ॥
पूर्वापराङ्ककेन्द्रात् तिमिना रेखा यमोत्तरा मध्यात् ।
तिमिभिर्विदिशः साध्या याम्योदग्वा ध्रुवे वेधात् ॥३॥
मध्यन्दिनगे तरणौ शङ्कोश्छाया यमोत्तरा साक्षात् ।
तन्मत्स्यतोऽपि पूर्वापरा च दिग्वाऽथ संसाध्या ॥ ४ ॥
सममण्डलोपगे वा प्रागपराभा रवौ भवति साक्षा[illegible]
तद्वत्कोणगतेने कोणदिशौ सततः प्राची ॥ ५ ॥
भुजकोटिकर्णभेदादिह गोले स्यात् सहस्रधा त्र्यस्रम् ।
ऊह्यं तद्बुद्धिमता गणितविधानप्रधानेन ॥ ६ ॥
छायाऽसौ भुजरूपा शङ्कुरसौ द्वादशाङ्गुलप्रमितः ।
कोटिस्वरूपकः स्याच्छङ्कुविभागाश्रितः कर्णः ॥ ७ ॥

भाशङ्कुमानाङ्गुलवर्गयोगा-
न्मूलं श्रुतिः स्याद्विषुवद्दिनार्धे ।
शङ्कोः श्रुतेर्वर्गवियोगमूलं
प्रभा भवेदिष्टदिनेष्टकाले ॥ ८ ॥

पलप्रभाशङ्कुहते त्रिभज्ये
भक्तेऽक्षकर्णैः पललम्बजीवे ।

चापे तयोः स्तः खलु दक्षिणौ तौ
निरक्षतश्चोत्तरभागसंस्थौ ॥ ९ ॥

खाक्षांशकापक्रमयोगतोंऽशा
दिशोः समत्वेऽन्तरतोऽन्यथा वा ।
खस्वस्तिकादुत्तरदिग्नतस्य
याम्येऽथ वा स्युस्तरणेश्च तेंऽशाः ॥ १० ॥

तज्ज्या त्रिज्ये तरणिगुणिते
कोटिजीवाविभक्ते
छायाकर्णौ दिनदलगते
चाक्षतो वाऽक्षभा स्यात् ।
मध्यच्छायागुणितपरम-
ज्या विभक्ता स्वकर्ण-
स्त्वक्षांशाः खलु यदि विभा
दक्षिणे चोत्तरे वा ॥ ११ ॥

सौम्या याम्या रविनतलवाः स्युः खमध्याद्दिनार्धे
तद्युक्ताऽपक्रमलवगुणा दिग्विभेदेऽन्तरं वा ।
तद्दिक्साम्ये खलु पललवास्तज्ज्यका वाऽक्षजीवा-
तद्वर्गोनात्त्रिगुणकृतितो लम्बजीवा हि मूलम् ॥ १२ ॥

शङ्कुमानाङ्गुलक्षुण्णा-
ऽक्षज्या त्रिज्या च भाजिता ।

लम्बज्यया विषुवती
छायाकर्णोऽपि जायते ॥ १३ ॥

अपक्रमज्यागुणितोऽक्षकर्णो-
ऽक्षभाविभक्तः फलमुन्नतज्या ।
तच्चापमत्रोन्नतभागकाः स्युः
सहस्ररश्मौ सममण्डलस्थे ॥ १४ ॥

त्रिज्याकृतेः प्रोज्झ्य तदुन्नतज्या-
वर्गं पदं सा भवतीह दृग्ज्या ।
दृक्त्रिज्यकेऽर्काभिहते विभक्ते
छायाश्रुती चोन्नतजीवया वा ॥ १५ ॥

लम्बाक्षजीवे विषुवत्प्रभार्को-
हते विभक्तेऽयमजीवया तौ ।
लब्धौ च कर्णौ सममण्डलस्थे
भानौ ततो भा सुधिया विधेया ॥ १६ ॥

शङ्कुर्भवेदुन्नतशिञ्जिनी सा
स्वाक्षज्यया संगुणिता विभक्ता ।
क्रान्तिज्यया सा परमा भुजज्या-
चापं भुजोऽर्के सममण्डलस्थे ॥ १७ ॥

स्वक्रान्तिजीवा परमज्यकाघ्नी
लम्बज्ययाऽऽप्ताऽग्रगुणो रवेः स्यात् ।

इष्टद्युतिघ्नत्रिभजीवयाऽऽप्ता-
भया भवेदङ्गुलपूर्विका च ॥ १८ ॥

त्रिभजीवाकृति-१०००००० दलतो-५०००००
ऽग्रज्यावर्गं विशोध्य शङ्कुकृतिम् ।
निघ्नं हृतं सरोनं
पलभाकृतिभिर्हरैः करणी ॥ १९ ॥
द्वादशगुणिता पलभा-
ऽग्रज्यागुणिता हरोद्धृताऽऽप्तफलम् ।
तद्वर्गयुक्तकरणी-
मूलेऽऽप्तफलं घनर्णं स्यात् ॥ २० ॥
उत्तरयाम्यक्रान्त्यो-
रेवं कोणस्थिते भवति शङ्कुः ।
यत्रापमांशतोऽक्षो-
ऽभ्यधिकस्तत्राग्निनिर्ऋतिकोणगतः ॥ २१ ॥
उत्तरयाम्यगतेऽर्के सदैव शङ्कुस्ततो विभाकर्णः ।
न हि तावदुत्तरस्थे शम्भुमरुत्कोणयोर्भवति शङ्कुः ॥ २२ ॥
यत्राक्षभागाः शरपञ्चतुल्या
ईशानगोऽर्कः समुदेति कर्के ।
मृगस्थिते वह्निविदिग्गतो भा-
तिथ्यंशयुग्मान्वितमेषसंख्या ॥ २३ ॥

चरजासुभिर्युतोना त्रिज्या सौम्यापमें क्रमाद्याम्ये ।
अन्त्या भवति नतासुव्युत्क्रमजीवाभिरूना सा ॥ २४ ॥
दिनखण्डकर्णगुणिता छेदस्त्रिज्याविभाजिता तद्घ्नी ।
लम्बज्यकाऽथ भाज्या परमज्यकया ३०५ भवेच्छङ्कुः ॥
तद्वर्गोनत्रिज्यावर्गान्मूलं त्रिभाय दोर्ज्या स्यात् ।
दृक्त्रिज्यके(१)ऽर्कगुणिते शङ्कुहृते भाश्रुती भवतः॥२६॥
पलकर्णहृतक्रान्तिर्जीवा शङ्कुज्यया हृताऽर्काग्रा ।
इष्टश्रुतिगुणिता सा मध्यमकर्णोद्धृता स्वीया ॥ २७॥
तद्युतविवरात् पलभा याम्ये सौम्ये भुजो भवेत् सौम्यः ।
याम्याग्राया पलभा शोध्या याम्यो भुजः सौम्ये ॥ २८ ॥
इष्टच्छायापलभाविवरं वाऽग्रा परापमांशेभ्यः ।
अभ्यधिकाः पलभागा मध्यभुजस्तत्र सौम्यः स्यात् ॥२९॥
क्रान्तिज्या वेष्टकर्णघ्नी लम्बाप्ताऽग्रा ततो भुजः ।
तद्वर्गं शोध्य(२) भावर्गान्मूलं कोटिश्च जायते ॥ ३० ॥
इष्टच्छायागुणिता त्रिज्या तत्कर्णभाजिता दृज्या ।
तत्कृतिरहितत्रिज्याकृतितो मूलं स शङ्कुः स्यात् ॥३१॥
त्रिज्यागुणितः शङ्कुर्लम्बकजीवाविभाजितश्छेदः ।
त्रिज्याहतो द्युकर्णार्धेन विभक्तो नतज्या स्यात् ॥३२॥
स्वान्त्या तया विरहिता व्युत्क्रमजीवाभिरत्र चापं च ।

(१) अत्र सन्धिः पाणिनिविरुद्धः ।
(२) 'शोधयित्वा' इह शोध्येति पाणिनिविरुद्धः ।

नवांशपाल्लवाले पश्चाऽभिहतं नतप्राणाः ॥ ३३ ॥

रविनतभागाद्यलवा-
न्तरसंयोगौ दिगैक्यभेदे च ।
क्रान्तिर्भवति हि तज्ज्या
त्रिज्यागुणिता परापमज्यकया ॥ ३४ ॥

लब्धचापं भानुर्मेषादिः कर्कटादिगः षड्भात् ।
शोध्यस्तुलादिगश्चेत् षड्भयुतोऽर्कं स्फुटो भवति॥३५॥
मकरादिगो भचक्राच्छुद्धः मध्याह्नकालिकः स्पष्टः ।
तस्मादसहाम्भाद्दं वामं वा मध्यमोऽर्कं स्यात् ॥ ३६ ॥
इष्टार्काग्रागुणिता लम्बकजीवा स्वकर्णविहृताऽऽप्ता ।
क्रान्तिज्या स्याच्च ततः पूर्ववदर्कः स्फुटो भवति ॥३७॥
त्रिज्यासमकर्णाहृता द्वादशगुणिताऽक्षजीवया च गुणा।
परमापमज्ययाऽऽप्ता भुजजीवा तद्धनुः सूर्यः ॥ ३८ ॥
सलिलसमीकृतभूमौ चक्राद्यंशाङ्कितेन१८०सदृत्तम् ।
तत्र च पलभा साध्या मध्ये शङ्कुं संस्थाप्य ॥३९॥
इष्टदिनापमजीवा खगुणितहृता लम्बजीवयाऽऽप्ताऽग्रा ।
उत्तरगोले भानौ पलभा शोध्या भुजो भवेदग्र्य॥४०॥
दक्षिणगोलगते वा पलभा योज्या भुजो भवेत् सौम्य ।
तद्भुजवर्गः शोध्य खखगु लेनाग्नितः पदं कोटिः॥४१॥
केन्द्रात् प्रसारणीया प्राच्या वरुणी भुजस्ततो देयः ।
तस्मात्तद्द्वयचिह्नं मध्यविभागे तथा चिह्नम् ॥ ४२ ॥

तच्चिह्नत्रयकेन्द्राद् वृत्तत्रितये कृते च मत्स्यौ स्तः ।
तन्मत्स्यपुच्छरेखाद्वयसंयोगाद्विवाय वृत्तैकम् ॥ ४३ ॥

विभद्युकर्णार्धगुणा पृथक् पृथक्
क्रमाद्यैकद्वित्रितीयभज्याः ।
निजद्युकर्णार्धहृता धनूंषि
शोध्यान्यधोधः खरसाङ्कतानि ॥ ४४ ॥

लङ्कोदयप्राणचयास्तु मेषात्
क्रमोत्क्रमाभ्यां चरजासुभिः स्वैः ।
क्रमोत्क्रमाभ्यां च विहीनयुक्ताः
स्वीयोदयप्राणचया भवन्ति ॥ ४५ ॥

भानोभोग्यलवा निजोदयहताः
खाग्न्यु-३० द्धृता यत् फलं
रवेरिष्टप्राणचयाद्विशोध्य पुरतो
मानानि शोध्यान्यतः ।
शेषं खाग्नि-३० हृतं त्वशुद्धविहृतं
भागादिकं तत्फलं
शुद्धर्क्षेण च संयुतं भवति तत्
प्राग्भूलग्ने स्थितम् ॥ ४६ ॥

प्राग्भूलग्नं रस-६ राशिसंयुतं
पश्चात् कुजे तद्भवतीह लग्नम् ।

मध्यन्दिनाद्वाचिदलाङ्कतेष्याः
प्राणा नताः स्युः परपूर्वभागाः ॥ ४७ ॥
लङ्कोदयैर्लग्नमतो विधेयं
खमध्यजं पूर्वनतासुभिस्तत् ।
पश्चान्नतप्राणचये धनाख्यं
तत्षड्गृहयुक्तं च रसातलाख्यम् ॥ ४८ ॥
इष्टासुतः शुद्ध्यति नो यदा ते
व्योम्यासवः खाभिन्नि-३० गुणास्तदेष्टाः ।
प्राणा विभक्ताश्च निजोदयेन
भागादितद्युक्तरविर्विलग्नात् ॥ ४९ ॥
सूर्यस्य भोग्यासुयुता विलग्न-
भुक्तासवो मध्यमानयुक्ता
इष्टासवोऽह्नि प्रभवन्ति रात्रौ
सषड्भसूर्यात् समयश्च लग्नम् ॥ !
इष्टासवः खाङ्क-९० हृता दिनर्धा-
सुभिर्विभक्ताः क्रमशिञ्जिनी च ।
तया हृताऽभीष्टदिनार्धकाले
तदुन्नतज्या त्रिभजीवयाऽऽप्ता ॥ ५१ ॥
लब्धस्य चापं च विधाय भानोः
पूर्वापरस्थस्य समुन्नतांशाः ।

इत्यं शशाङ्कादिखगर्क्षकाणां
समुन्नतांशाः परपूर्वभागे ॥ ५२ ॥

यन्त्रं चक्रदलार्धं धातुजमथवा सुदारुजं श्लक्ष्णम्।
प्राकारद्वययुक्तं तत्र च रन्ध्रे भखेटवेधार्थम् ॥ ५३॥

तन्नेमिगकेन्द्राद्वृत्तं तत्रोन्नतांशका नवतिः।
स्थाप्याः समान्तरस्थाः केन्द्रगसूत्रावलम्बितो लम्बः॥५४॥

विध्वा खगं लम्बगतोन्नतांश-
ज्या त्रिज्यका-१०००घ्नी च विभाजिता च।
परोन्नतांशज्यकयाऽऽप्तचापं
दिनार्धनिघ्नं खनवा-९०प्तनाड्यः ॥ ५५ ॥

विध्वा रविं लम्बगतोन्नतांशा
नाड्यो गतैष्या दिवसे स्फुटेवम्।
रात्रौ भतारायुतितोऽथ वच्मि
तुरीययन्त्रप्रवरे च कालम् ॥ ५६ ॥

दृक्कर्मयुक्तस्य खगस्य नाड्यो
लङ्कोदयैः पञ्चदश प्रयुक्ताः।
तन्मध्यनाड्यः स्वदिनार्धहीना
युक्ता भवन्ति ह्युदयास्तनाड्यः ॥ ५७ ॥

विध्वा खगं प्राक्परयोश्च नाड्य-
स्तद्युक्तहीना उदयास्तनाड्यः।

सूर्यास्तनाडीरहिता गतास्ताः
सूर्यास्तकालाद्ग्रहतस्तथा स्युः ॥ ५८ ॥
द्विगुणं तु तुरीयाख्यं चापयन्त्रं प्रजायते ।
चापयन्त्रं द्विगुणितं चक्रयन्त्रं प्रजायते ॥ ५९ ॥
अथ शुकवलययन्त्रं विस्तृतं लम्बितं च
ध्रुवलवचयमन्ते रन्ध्रमूर्ध्वे विधाय ।
निजनिजदिनखण्डेऽङ्कं विलोक्योन्नतांशै-
र्दिनगतघटिकैष्या रन्ध्रवर्त्मस्थगङ्कात् ॥ ६० ॥
अथ दिनदलचिह्नां लम्बितां यष्टिकां वा
तदुपरितनशङ्कुं यष्टिकार्काग्रतुल्यम् ।
विरचय तदधःस्थोऽङ्कं विलोमप्रभाभि-
र्दिनगतघटिकैष्याः शङ्कुभा यत्र लग्ना ॥ ६१ ॥
अर्काहतोन्नतज्या नतजीवाप्ताऽङ्गुलादिका वामम् ।
छाया त्रिज्यार्कहता नतजीवाप्ता च कर्णः स्यात् ॥ ६२ ॥
षट्दलघटिता वटिका
ताम्रमयी रन्ध्रसंयुता दृत्ता ।
रन्ध्रं तथा यथाऽम्बुनि
मज्जति घटिकाप्रमाणे सा ॥ ६३ ॥
एवं मयूरनरवानरकीरयन्त्रैः
कालो दिवाऽथ निशि वा गणकेन साध्यः ।

संरेणुसूत्रजलसूत्रविधानगर्भे-
रेवं ग्रहास्य समयस्य खगोलकेन ॥ ६४ ॥
समभूतले सुवलयं हरितः साध्याश्च केन्द्रतः कोटिः ।
देया पूर्वपरस्थे प्रत्यक्पूर्वामुखी खचरे ॥ ६५ ॥
कोट्यग्रतः स्वीयदिशि प्रदेयो
भुजश्च तत्कालविभास्पृगन्त ।
शङ्कुस्थकर्णानुगसूत्रवद्ध-
नलस्य रन्ध्रेण खगं प्रपश्येत् ॥ ६६ ॥

इति श्रीवृद्धवसिष्ठब्रह्मर्षिप्रणीतज्योतिषशास्त्रे विश्वप्रकाशे
त्रिप्रश्नाधिकारः ।

वामदेवोऽथ संपूज्य भक्त्या परमया गुरुम् ।
वसिष्ठं परिपप्रच्छ प्रसन्नवदनाम्बुजम् ॥ १ ॥
गुरो देव मुनिश्रेष्ठ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
को हेतुः किं फलं दानात् कर्मणा केन साध्यते ॥ २ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

शृणुष्वैकमना भूत्वा गुह्यं ज्ञानमतीन्द्रियम् ।
प्रवक्ष्याम्यतिभक्तानां नादेयं विद्यते मम ॥ ३ ॥
दर्शान्ति(१)काले ऽर्कविधू समांशौ
भार्धान्तरे तौ खलु पूर्णिमान्ते ।

---

(१) मसन्ति २ पु० पा० ।

इन्दोश्च सम्यौ नियतं च भानो-
  र्मध्यग्रहो लम्बवशात् कदाऽपि ॥ ४ ॥
चन्द्रच्छ्रितिः शरगुणाब्धिवियत्कलं वा५०४३५,
  भूपृष्ठतोऽथ तरणेः किल योजनैश्च ।
भूस्वच्छरैकयुगसप्तरसा६८४१५७ निरुक्ता
  ह्येवं विधोरुपरि भास्करमण्डलं स्यात् ॥ ५ ॥
भानोर्महीगोलविभा हि भार्धे
  सदा तदा तत्समचन्द्रपाते ।
वा चन्द्रपातेऽर्कसमेऽधिकोने
  कियल्लवैर्वा ग्रहणं रवीन्द्वोः ॥ ६ ॥
तदर्कबिम्बस्य प्रभाङ्कबिम्ब-
  माच्छादकं स्याच्छशिमण्डलस्य ।
भूगोलभाच्छादनहेतुरुक्ता
  यतोऽर्कगोऽथः खलु गोलयमिन्दौ ॥ ७
स्वयं समागत्य महासुरोऽयं
  स्वयम्भुवस्तत्र वरप्रदानात् ।
उपैति तोषं जपहोमदान-
  स्नानादि यस्मन् हि विधुन्तुदाख्यः ॥ ८ ॥
तच्चन्द्रमान्वोर्ग्रहणं हि षड्भिः
  षड्भिश्च मासैर्दलसंयुतोनैः ।

वा मासि पर्वहितयं कदाऽपि
वीथ्यैकया दृक्पथमेति तद्वा ॥ ९ ॥

स्नानदानहवनादि यत् कृतं
तन्न पर्वणि तदक्षयं भवेत् ।
वारिदागमनमुद्रिते तथा-
ऽप्यक्षयं भवति तत् सुनिश्चितम् ॥ १० ॥

यत् पर्वरात्रौ तरणेर्दिवेन्दो-
स्तत्स्नानदानार्हमिदं न किञ्चित् ।
अर्धोदये क्रान्तिभवे हि पाते
रात्रौ न दानादि कदाऽपि योग्यम् ॥ ११ ॥

दिवाऽथ निशि वाऽर्कस्य संक्रान्तावक्षयं भवेत् ।
पर्वस्वेतेषु दानादि माङ्गल्यं नात्र सिद्ध्यति ॥ १२ ॥

कर्णः खखाग्नरस६५००योजनको रवेः स्यात्
बिम्बस्य खाष्टयुग४८०योजनको विधोश्च ।
स्वस्वस्फुटभुक्तिगुणितौ निजमध्यभुक्ति-
भक्तौ तदा स्फुटतरौ श्रवणौ भवेताम् ॥ १३ ॥

भानुमण्डलकर्णोऽसौ
भगणैः खे-४३२००००र्हतो हृतः ।
छायाङ्कभगणै ५७७५३३३६र्वेन्दु-
कक्षाऽथो३२४०००रविकक्षया३३१५०० ॥ १४
४॥

भक्तश्चन्द्रस्य कक्षायां
  विष्कम्भस्तरणेर्भवेत् ।
तौ कर्णौ तिथि-१५भक्तौ स्यू
  रवीन्द्वोर्मानलिप्तिका. ॥ १५ ॥
स्फुटचन्द्रभुक्तिगुणिताद्
  भूकर्णा-१६००न्मध्य ७६० । ३५योद्धृताल्लब्धम् ।
सूची महीरवियुति-
  विवरहतश्चन्द्रमध्यकर्णाप्तः ॥ १६ ॥
मध्यार्ककर्ण-६५००भक्तो-
  लब्धं सूच्या विशोधयेच्छेषम् ।
इन्द्रियशशाङ्क-१५ भक्तं
  भवति च नियतं तमोमानम् ॥ १७ ॥
गतैष्यनाडीगुणिता ग्रहस्य
  भुक्तिर्विभक्ता रसरसै ६० कलास्ता. ।
ऊनं धनं खेटकलासु वामं
  शशाङ्कपातेऽपि च वक्रखेटे ॥ १८ ॥
एवं हि तत्कालभवास्तु खेटाः
  स्पष्टा अमान्ते भलवादितुल्यौ ।
स्ताः पूर्णिमान्ते भदलान्तरेण
  भागादितुल्यौ खलु पुष्पवन्तौ ॥ १९ ॥

ग्राह्यग्राहकमानयोगदलत-
स्तात्कालिकेन्दोः शरः
शोध्यः शेषमिदं तदा हि तमसा
छन्नं च तस्मिन् यदि ।
पूर्णं ग्राह्यकलासमेऽथ यदि तद्
ग्राह्याधिकं हीनितं
खच्छन्नं सकलग्रहे
भवति तद् ग्राह्यप्रमाणेन च ॥ २० ॥

यथा ग्राह्यकलाल्पे च तमश्छन्ने तथाऽल्पता ।
योगार्धादधिके चेमे ग्रहणस्य न सम्भवः ॥ २१ ॥

ग्रस्तं शशाङ्कस्य कलाद्वयं चेत्
कलात्रयं भानुमतो न लभ्यम् ।
स्वत् किञ्चिदूनं ह्युदयास्तकाले
लभ्यौ यतस्तौ करगुम्फहीनौ ॥ २२ ॥

छाद्यच्छादकयोगा-
योगौ दलितौ पृथक् तयोर्वर्गौ ।
विक्षेपवर्गहीनौ
तन्मूले षष्टिसंगुणेऽर्केन्द्वोः ॥ २३ ॥

गत्यन्तरेण भक्ते स्थितिमर्दार्धे च नाडिकाद्ये स्तः ।
स्थित्यर्धघ्नी भुक्तिः षष्टि-६०हृता तदफलं स्पर्शे ॥ २४ ॥

भक्तश्चन्द्रस्य कक्षायां
विष्कम्भस्तरणेर्भवेत् ।
तौ कर्णौ तिथि-१५भक्तौ स्यू
रवीन्द्वोर्मानलिप्तिकाः ॥ १५ ॥

स्फुटचन्द्रभुक्तिगुणिताद्
भूकर्णा-१६००न्मध्य-७६० । ३५योद्धृताल्लब्धम् ।
सूची मही-रविथुति-
विवरहतश्चन्द्रमध्यकर्णश्च ॥ १६ ॥

मध्यार्ककर्ण-६५००भक्तो-
लब्धं सूच्या विशोधयेत्क्षेपम् ।
इन्द्रियशशाङ्क-१५ भक्तं
भवति च नियतं तमोमानम् ॥ १७ ॥

गतैष्यनाडीगुणिता ग्रहस्य
भुक्तिर्विभक्ता खरसैः ६० कलाद्याः ।
ऊनं धनं खेटकलासु वामं
शशाङ्कपातेऽपि च वक्रखेटे ॥ १८ ॥

एवं हि तत्कालभवास्तु खेटाः
स्पष्टा अमान्ते भवतादितुलौ ।
स्तः पूर्णिमान्ते भदलान्तरेण
भागादितुल्यौ खलु पुष्पवन्तौ ॥ १९ ॥

ग्राह्यग्राहकमानयोगदलत-
स्तात्कालिकेन्दोः शरः
शोध्यः शेषमिदं तदा हि तमसा
छन्नं च तस्मिन् यदि ।
पूर्णं ग्राह्यकलासमेऽथ यदि तद्
ग्राह्याधिकं हीनितं
खच्छन्नं सकलग्रहे
भवति तद् ग्राह्यप्रमाणेन च ॥ २० ॥

यथा ग्राह्यकलाल्पे च तमश्छन्ने तथाऽल्पता ।
योगार्धादधिके क्षेपे ग्रहणस्य न सम्भवः ॥ २१ ॥

ग्रस्तं शशाङ्कस्य कलाद्वयं चेत्
कलात्रयं भानुमतो न लक्ष्यम् ।
सत् किञ्चिदूनं ह्युदयास्तकाले
लक्ष्यौ यतस्तौ करगुम्फहीनौ ॥ २२ ॥

छाद्यच्छादकयोगा-
योगौ दलितौ पृथक् तयोर्वर्गौ ।
विक्षेपवर्गहीनौ
तन्मूले षष्टिसंगुणेऽर्केन्द्वोः ॥ २३ ॥

गत्यन्तरेण भक्ते स्थितिमर्दार्धे च नाडिकाद्ये स्तः ।
स्थित्यर्धघ्नी भुक्तिः षष्टि-६०हृता तत्फलं स्पर्शे ॥ २४ ॥

खचरे शोध्यं मोचे
योज्यं चैवं पुनः पुनः कार्यम् ।
तद्विक्षेपस्थितिदल-
नाड्याद्यसकृत् स्थिरं भवति यावत् ॥ २५ ॥
पर्वान्तकाले स्थितिखण्डनाडी-
हीनं घनं स्पर्शविमुक्तिकालौ ।
तद्वद्विमर्दार्धविहीनयुक्ते
निमीलनोन्मीलनके भवेताम् ॥ २६ ॥
यथेष्टकालाद्ग्रहणं कियत् स्या-
दितीष्टहीनस्थितिखण्डनिघ्नम् ।
भुक्त्यन्तरं षष्टिहृतं च कोटी
रवेश्च मध्यस्थितिखण्डनिघ्नी ॥ २७ ॥
स्पष्टाहतां कोटिहतेन्दुबाणो
भुजस्तयोर्वर्गयुतेः पदं सः ।
कर्णस्तयोर्मानयुगार्धतोऽसौ
शोध्यश्च तत्कालतमोऽभिभूतम् ॥ २८ ॥
मध्यग्रहाद्दूर्ध्वमितीष्टनाडी-
स्थित्यर्धतो मौक्षिकतो विशोध्य ।
शेषं पुरावत् परिकल्प्य चेष्ट-
मेवं विमुक्तेस्तमसाऽभिभूतम् ॥ २९ ॥

इष्टग्रासोनतन्मानयोगार्धक्रतितः कृतिम् ।
तत्कालेंषोः पदं कोटिर्भानोः स्थित्यर्धसंगुणा ॥ ३० ॥
मध्यस्थित्यर्धसंभक्ता कोटिलिप्ताः खषड्गुणाः ।
गत्यन्तरहृता नाड्यो गतैष्याः स्पर्शमौक्षिकाः ॥ ३१ ॥
नतासुव्युत्क्रमज्याघ्नी पलज्या त्रिज्यया हृता ।
चापं नता उदग्याम्याः पूर्वापरकपालयोः ॥ ३२ ॥
ग्राह्याद्राशित्रययुतात् क्रान्त्यंशैः संस्कृता नताः ।
ताभ्यो जीवा खसप्त-७०घ्ना वलनांशाङ्गुलात्मिका ॥३३॥
दिनार्धनाडिकायुक्तं दिनमानं च सोन्नतम् ।
तद्दिनार्धहृतं च्छारः शरादीनां भवेदिह ॥ ३४ ॥
ग्राह्यादग्राङ्कतो बाणाद्ग्रासाद्वा रविभाजितात् ।
लब्धाङ्गुलानि तेषां तु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ३५ ॥

इति श्रीब्रह्मर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्वप्रकाशे
चन्द्रग्रहणाधिकारश्चतुर्थः ॥

अथामान्ते हि चन्द्रार्कौ राश्यंशादिसमावपि ।
प्राक्पश्चात् समसूत्रे हि नो यातोऽतस्तु लम्बनम् ॥ १ ॥
यथा यथा खमध्यं च रविरेति तथा तथा ।
लम्बनस्य विरामः स्यान्मध्याह्ने लम्बनं न हि ॥ २ ॥
उदयास्तमयेऽर्केन्द्वोः पादोनांश-० । ४५ मितान्तरम् ।
समसूत्रे तयोरेवं समसूत्रमहर्दले ॥ ३ ॥
स्वदेशांशांशतुल्याश्चेन्मध्यलग्नापमांशकाः ।

तत्रावनतिनाशः स्यात् सा नतिर्लम्बनाद्भवेत् ॥ ४ ॥
लम्बनं हि यथार्केन्द्वोः पूर्वापरवशाद्भवेत् ।
तद्वत्स्यहं महाभाग देशकालवशान्नतिः ॥ ५ ॥
पर्वान्तकाललग्नं तद्भुजजीवा परापमज्या-४०५घ्नी ।
लम्बज्यया विभक्ता सोदयजीवा भवेदत्र ॥ ६ ॥
पर्वान्तमध्यलग्नात् क्रान्तिलवाक्षयोगविवरं वा ।
तद्दिक्साम्यासाम्ये नतांशकज्या हि मध्यज्या ॥ ७ ॥
मध्यज्यया विनिहतोदयजीवाप्ता त्रिभज्यया वर्गः ।
मध्यज्याया वर्गस्तद्युतिमूलं स दृक्क्षेपः ॥ ८ ॥
तत्त्रिज्याकृति-१००००००विवरा-
न्मूलं शङ्कुः स दृग्गति. प्रोक्तः ।
नतभुजकोटिज्ये वा
स्पष्टे दृक्क्षेपदृग्गती भवतः ॥ ९ ॥
पूर्णाभ्राभ्रखतत्त्वा२५००००
दृग्गतिभक्ताच्च तत्फलं हारः ।
पर्वान्तमध्यलग्ना-
र्कयोर्वियोगज्यका कार्या ॥ १० ॥
सा जीवा हरभक्ताऽन्तरलम्बनकं शशाङ्कभास्करयोः ।
तन्नाडिकादिकं स्यात् पूर्वापरयोश्च दृक्सूत्रात् ॥ ११ ॥
पूर्वापरस्थितेऽर्के हीनं युक्तं च तेन पर्वान्तः ।
पुनरपि तत्पर्वान्ताल्लम्बनघटिका च संसाध्या ॥ १२ ॥

पुनरप्येवं तावद्यावत् सर्वं स्थिरं भवति ।
वायु-४९ हता दृक्‌क्षेपा त्रिभजीवाप्ता नतिर्भवति ॥१३॥
सा विज्ञेया मध्यज्या दिग्वशतो यमोत्तरे च दिशौ ।
तत्संस्कृतेन्दुबाणः स्पष्टः स्यादिह विशेष एषोऽपि ॥१४॥

चन्द्रग्रहवन्माने
काद्यच्छादकयोस्ततस्तमच्छन्ने ।
स्थितिमर्दार्धं तस्माद्-
वलनग्रासाङ्गुलानि साध्यानि ॥ १५ ॥
स्थित्यर्धहीनयुक्तात्
मतान्ताल्लम्बसंस्कृतान्मध्ये ।
उक्तवदिह लम्बनके
स्पर्शविमुक्तयुद्भवेऽसकृत् सिद्धे ॥ १६ ॥

प्राक्कपाले यदा भानोः स्पर्शमध्यविमुक्तयः ।
मध्यलम्बनतः स्पर्शलम्बनं त्वधिकं भवेत् ॥ १७ ॥
मोक्षलम्बनकं हीनं तदा तत्स्पर्शमध्ययोः ।
मध्यमोक्षकयोश्चैव विश्लेषस्तेन संयुते ॥ १८ ॥
स्पर्शमोक्षस्थितिदले साध्ये ते मध्यतोऽथ वा ।
स्पर्शहीनं तदा मोक्षमधिकं विपरीतं वै ॥ १९ ॥
स्पर्शमोक्षस्थितिदले हीनं माध्यं स्फुटे तथा ।
पश्चात् कपालेऽथ रवेः स्पर्शमध्यविमुक्तयः ॥ २० ॥

विपरीतमतः कार्यं स्थित्यर्धं स्पर्शमौक्तिकम् ।
मध्यग्रहस्तु मध्याह्ने तदा खार्ते च लम्बने ॥ २१ ॥
स्पर्शमध्यौ यदा पूर्वं तयोरन्तरसंयुतम् ।
मध्यस्थितिदलं स्पार्शं मौक्षं तल्लम्बनान्वितम् ॥ २२ ॥
पश्चार्धे मध्यमोक्षौ वा तयोरन्तरसंयुतम् ।
मध्यस्थितिदलं मौक्षं स्पार्शं तल्लम्बनान्वितम् ॥ २३ ॥
एवं मध्ये विमर्दार्धे सर्वग्रासे समागते ।
तत्स्थित्यर्धेन संयुक्तौ लम्बनेन युतोनितौ ॥ २४ ॥
पर्वान्तकालौ क्रमतो मीलनोन्मीलनाख्यकौ ।
भवतश्च तथा स्पर्शमोक्षकालाविति स्फुटौ ॥ २५ ॥

इति श्रीब्रह्मर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्व-
प्रकाशे सूर्यग्रहणाधिकारः पञ्चमः ।

वामदेव उवाच ।

देवदेव गुरुश्रेष्ठ त्रिकालज्ञ दयानिधे ।
कथ्यतां परिलेखं च सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहे ॥ १ ॥
कुतः स्पर्शः कुतो मोक्षः कुतो मध्यग्रहो भवेत् ।
मीलनोन्मीलनं तत्र सर्वग्रासे कुतो भवेत् ॥ २ ।
एतच्च सर्वं तथाऽन्यच्च कथयस्व मम प्रभो ।

वसिष्ठ उवाच ।

परिलेखमहं वक्ष्ये शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ ३ ॥

रहस्यं परमं पुण्यं गुह्यं ज्ञानमतीन्द्रियम्।
समपीठेऽथ वलयं सप्तवर्गाङ्गुलेन च ॥ ४ ॥
कर्कटेन च तद्वृत्तं महत्संज्ञं प्रकीर्तितम्।
छाद्यच्छादकयोर्मानयोगार्धकर्कटेन च ॥ ५ ॥
तत्केन्द्रादेव वलयं द्वितीयं मध्यमाह्वयम्।
ग्राह्यमानाङ्गुलदलकर्कटेन तृतीयकम् ॥ ६ ॥
वृत्तं कुर्याच्च तन्मध्ये तद्वृत्तं ग्राह्यमण्डलम्।
तत्र पूर्वापरा रेखा कार्या याम्योत्तरा तथा ॥ ७ ॥
परं तु पूर्वापरयोर्व्यत्ययोऽत्र दिशोर्भवेत्।
प्राच्यां प्रग्रहणं मोक्षः पश्चादिन्दोर्ग्रहे रवेः ॥ ८ ॥
विपर्ययाच्छशाङ्कस्य विपरीतदिशः शराः।
यथादिशं हि वलनं स्पार्शं स्याद्धिमदीधितेः ॥ ९ ॥
मौक्षिकं वलनं वामं विपरीतमिदं रवेः।
वृत्ते महति वलनं ज्यारूपं हि यथोक्तवत् ॥ १० ॥
दत्त्वा तन्मध्यतो रेखा तद्युतिर्मध्यमाह्वया।
ग्रासमौक्षिकविक्षेपौ प्राक्पश्चाच्छशिनस्ततः ॥ ११ ॥
पश्चात् प्राक् तरणेर्देयौ रेखातत्केन्द्रयोरपि।
ग्राह्यवृत्तेऽथ तद्योगौ तत्र स्तः स्पर्शमोक्षकौ ॥ १२ ॥
अथ साध्यं हि वलनं तद्विक्षेपैकता यदि।
प्राङ्मुखं स्वदिशोर्देयं भेदे पश्चान्मुखं तथा ॥ १३ ॥

शशाङ्कपरिलेखे च परीतमिदं रवेः ।
वलनाग्रात् पुनः सूत्रं मध्यकेन्द्रं प्रवेशयेत् ॥ १४ ॥
मध्यकेन्द्राच्च विक्षेपस्तस्मिन् सूत्रे च मध्यमः ।
शरान्तादेव केन्द्राच्च ग्राह्यकार्धेन मण्डलम् ॥ १५ ॥
कुर्यात् कर्कटकेनैव तद्ग्रस्तं तमसा भवेत् ।
स्पर्शमध्यविमोक्षेषु विक्षेपाग्रेषु बिन्दवः ॥ १६ ॥
स्पर्शमध्यमयोर्मध्ये शरयोर्मध्यमोक्षयोः ।
मत्स्यैर्विधायाथ तयोर्मुखपुच्छविनिर्गतम् ॥ १७ ॥
प्रसार्य सूत्रद्वितयं तद्युतिर्यत्र जायते ।
तत्केन्द्रादेव वलयं कुर्याद्बिन्दुत्रयस्पृशा ॥ १८ ॥
कर्कटेन स पन्थाः स्याद्ग्राहकस्य द्विजोत्तम ।
अथ मध्यशरान्ताच्च स्पर्शमोक्षशराग्रगे ॥ १९ ॥
रेखे कार्ये च तौ मार्गौ ज्ञेयौ प्रग्रहमोक्षकौ ।
ततो दिग्मध्यतो वृत्तं कृत्वा कर्कटकेन च ॥ २० ॥
तयोर्मानान्तरार्धेन तद्रेखावृत्तयोगयोः ।
ग्राहकार्धेन वलयं यत्र तद्ग्राह्ययोर्युतिः ॥ २१ ॥
मीलनोन्मीलने तत्र भवतः स्पर्शमोक्षयोः ।
यद्ग्रस्तं धूम्रवर्णं स्यादर्धादूनं विधोर्भवेत् ॥ २२ ॥
अर्धाधिकं कृष्णवर्णं कृष्णताम्रं विमुञ्चतः ।
कपिलं च भवेद्वर्णं सर्वग्रासे द्विजोत्तम ॥ २३ ॥

तरणेर्ग्रहयो चैव लम्बावधं भवेत् सदा ।
रहस्यमेतदाख्यातं तवाग्रे गुह्यमुत्तमम् ॥ २४ ॥
अपरीक्षितशिष्याय दातव्यं न कदाचन ।

इति श्रीब्रह्मर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्वप्रकाशे
परिलेखाधिकारः षष्ठः ॥ ६ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

अथ ताराग्रहाणां च युद्धं वक्ष्ये द्विजोत्तम ।
समागमं च तद्युद्धं चतुर्धा भवति ध्रुवम् ॥ १ ॥
अंशुमर्दोऽपसव्याख्यमुल्लेखो भेद इत्यपि ।
अंशाधिकं यदा खेटान्तरं स्यात् स समागमः ॥ २ ॥
अंशुमर्दनकं युद्धमंशुयोगे परस्परम् ।
अंशाद्यूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥ ३ ॥
उल्लेखाख्यं च तत् स्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्तितः ।
समागमश्च चन्द्रेण प्रोच्यतेऽपि द्विजोत्तम ॥ ४ ॥
सूर्येणास्तमनं साकं सर्वेषां च नभःसदाम् ।
अथ तद्गणितं वक्ष्ये यथाऽधीतं पितामहात् ॥ ५ ॥

प्राग्यायिनोः खेचरयोर्द्वयोश्च
शीघ्रग्रहो मन्दखगाधिकश्चेत् ।
गतोऽन्यथा वा भविता हि योग-
स्तत्खेटयोर्वक्रगयोस्तु वामम् ॥ ६ ॥

प्राग्यायिखेटोऽभ्यधिको व्यतीतो
भावी च वक्रयुचरोऽधिकश्चेत् ।
तत्खेटयोरन्तरलिप्तिकाश्च
स्वस्पष्टभुक्त्याऽभिहता विभक्ताः ॥ ७ ॥

गत्यन्तरेणैव तयोरथैक-
मार्गस्थयोश्चेदथ भिन्नगत्योः ।
तद्भुक्तियोगेन कलादि लब्धं
शोध्यं गते भाविनि देयमत्र ॥ ८ ॥

तयोर्वक्रगयोर्देयं गते शोध्यं च भाविनि ।
एकस्मिन् वक्रगे शोध्यं देयं मार्गिणि भाविनि ॥ ९ ॥
संयोगेऽथ गते शोध्यं मार्गगे वक्रगे धनम् ।
राश्यंशादिसमौ खेटौ भवेतामिति संस्कृतौ ॥ १० ॥
ग्रहान्तरकलास्तास्तु हृता भुक्त्यन्तरेण वा ।
भुक्तियोगेन तल्लब्धं दिनादिकफलं भवेत् ॥ ११ ॥
चघच्छयाङ्गुलाभ्यस्ताः क्षेपलिप्ताश्च भास्करैः ।
लब्धं तेन हता नाडी खनतस्य विभाजिता ॥ १२ ॥
स्वदिनार्धेन लब्धं यत् तदक्षजफलं भवेत् ।
स्वमृणं सौम्यविक्षेपे पश्चात् प्राक्स्थितखेचरे ॥ १३ ॥
याम्यबाणे विलोमेन एवमाक्षजसंस्कृतिः ।
राशित्रययुतात् खेटात् क्रान्तेर्भागाः शराहताः ॥ १४ ॥

षष्ट्या हृताश्च लिप्तादि फलमायनजं भवेत् ।
तत्फलं क्रान्तिशरयोः स्वमृणं भिन्नतुल्ययोः ॥ १५ ॥
नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
शृङ्गोन्नतौ च चन्द्रस्य दृक्कर्मादाविदं स्मृतम् ॥ १६ ॥
तावुभावपि तच्छुद्धौ समराशिलवादिकौ ।
तात्कालिकौ पुनः कार्यौ विक्षेपौ च तयोः पुनः ॥ १७ ॥
दिग्भेदे बाणयोर्योगो दिगैक्ये त्वन्तरं तथा ।
शेषं ग्रहान्तरं ज्ञेयं तत्स्याद्दक्षिणोत्तरे ॥ १८ ॥
कुजार्किज्ञामरेज्यानां त्रिंश३०द्दर्घी१५र्षं७,३०वर्धिताः ।
विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥ १९ ॥

खाभ्रखाश्वि-२००० हृता व्यासाः
स्थिरकर्णेन भाजिताः ।
त्रिज्यया सहितेनाप्ताः
स्फुटव्यासा भवन्ति ते ॥ २० ॥

तिथि-१५भक्ता मानलिप्ता भवेयुस्ता द्विजोत्तम ।
भेदे ग्रहणवत् कर्म कार्यं स्थित्यर्धपूर्वकम् ॥ २१ ॥
एवं ताराग्रहणां च कुर्यात् संयोगसाधनम् ।
याम्यदिक्स्थो ग्रहो युद्धे विजितोऽणुरदीप्तिमान् ॥ २२ ॥
रूक्षवर्णश्च विध्वस्तो भवेद्धीनबलः सदा ।
दीप्तिमान् बलवान् स्थूलो जयी चोत्तरसंस्थितः ॥ २३ ॥

यद्युभावपि संदीप्तौ भवतस्तौ समागमौ ।
तावुभावपि रूक्षौ चेत् तदा स्तः कूटविग्रहौ ॥ २४ ॥
प्राय. शुक्र उदक्स्थो वा याम्यदिक्स्थः सदा जयी ।
ताराग्रहेभ्यः सर्वेभ्यो महत्त्वान्मण्डलस्य च ॥ २५ ॥
स्वस्वकक्षास्थितात् खेटा गगने विचरन्ति हि ।
मर्त्यदृग्विषये भान्ति संयुक्ता इव वत्सल ॥ २६ ॥
परन्तु मम खेटानां दर्शिता विश्वयोनिना ।
हिताहिताय लोकानां कल्पनेयं द्विजोत्तम ॥ २७ ॥

इति श्रीब्रह्मर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्वप्रकाशे
ताराग्रहयोगाधिकारः सप्तमः ॥ ७ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

नक्षत्राणामथो वक्ष्ये स्वराशिवलये स्थितिम् ।
तवाग्रे वामदेव त्वं शृणुष्वैकाग्रमानस ॥ १ ॥
षष्टी ६ नखाः २० सप्तगुणा ३७ नवाब्धी ४९
रामर्तवो ६३ बाणनगा ७५ स्त्रिनन्दाः ९३ ।
रसाभ्रचन्द्रा १०६ श्च नवाभ्रचन्द्रा १०९
नवाश्विचन्द्रा १२९ युगवेदचन्द्राः १४४ ॥ २ ॥
शराद्यचन्द्रा १५५ वियदद्रिचन्द्राः १७०
खसर्पचन्द्रा १८० नवनन्दचन्द्राः १९९ ।
गुणैकयुग्मं २१३ युगबाहुयुग्मं २२४
नवाश्वियुग्मं २२९ कुयुगाश्विनश्च २४१ ॥ ३ ॥

युगाक्षिनेत्रं २५४ खरसाश्विनश्च २६०
नगाङ्कनेत्राणि २९७ खनागयुग्मं २८० ।
खनन्दनेत्राणि २९० खवाङ्करामाः ३२०
रसाश्विरामा ३२६ नगवह्निरामाः ३३७ ॥ ४ ॥

खनश्विभादेः क्रमशो लवाश्च
बाणान् प्रवक्ष्येऽथ दिशो-१०ऽर्क१२ संख्याः ।
पञ्चे-पुन्दु १ रामाः ३ नव ९ षट् ६ ख-० सप्तः७
खं० भास्करा१२ विश्व-१३ मिताः शिवा-११श्च ॥ ५ ॥

युग्मं २ तथा भानि २७ च सार्धमेकं १।३०
रामा ३ युगा-४ न्यङ्क-९ मिताः दलं वा ४ । ३० ।
सार्धाश्च बाणाः ५ । ३० खरसाः ६० खरामाः ३०
षड्वह्नयो३६ऽथार्ध० । ३० लवो जिनाश्च २४ ॥ ६ ॥

षडश्विनः २६ खं० क्रमशोऽश्विभादे-
र्भागा निरुक्ताः कमलासनेन ।
दस्रान्तकाग्न्युत्तरफल्गुनीनां
मघादितिस्वात्यभिजिच्छ्रुतीनाम् ॥ ७ ॥

भगाजपरद्वयपुष्यभाना-
मुदग्दिशस्ते च शराः सपूष्णाम् ।
शेषर्क्षकाणां यमदिक्स्थिताश्च
तत्संस्कृता क्रान्तिरिह स्फुटा स्यात् ॥ ८ ॥

अगस्त्यस्य मुनेस्तात
कर्कटादौ स्थितिः स्मृता ।
याम्यदिक्कस्य विक्षेपः
प्रोक्तस्तस्य खकुञ्जराः ८० ॥ ९ ॥
लुब्धकस्य खनागां-७० शा
याम्ये बाणाः खसागराः ४० ।
वह्नेर्द्विबाणाः ५२ सौम्येषु-
र्गजा ८ ब्रह्महृदस्तथा ॥ १० ॥
बाणाः खाग्निमिताः ३० सौम्ये
नगबाणाः ५७ प्रजापतेः ।
तस्य बाणांशकाः प्रोक्ताः
सौम्ये कुञ्जरवह्नयः ३८ ॥ ११ ॥
अपांवत्सापयोर्भौर्धे सौम्ये पञ्च ५ रसाः ६ शराः ।
निरक्षदेशे सूर्य्यादौ शरस्थितिर्मयोदिता ॥ १२ ॥
वर्त्तमानयुगे गोलं विरचय्य द्विजोत्तम ।
तारकाणां स्थितिः साध्या तथा विक्षेपकांशकाः ॥ १३ ॥
स्थितिर्यस्याद्रिवेदां ४७ शे
विक्षेपोऽभ्यधिको ह्ययात् ।
भागात् किञ्चित् तदा भिन्द्या-
द्रोहिण्याः शकटं तु सः ॥ १४ ॥

अथ तेषां तु धिष्ण्यानां प्रमाणं द्युनिशोस्तथा ।
नतोन्नते च दृक्कर्म कुर्यात् सर्वं तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥
नभोगयोगवद्योगे ग्रहभुक्त्या दिनादिकम् ।
नक्षत्रध्रुवकात् खेटोऽधिके योगो गतः स्मृतः ॥ १६ ॥
हीने भावी ग्रहे तस्मादक्रगे तु विपर्ययः ।
ग्रहेण सर्वदा तेषां विज्ञेयस्तु समागमः ॥ १७ ॥
हस्तसौम्यद्विदैवानामार्यम्णस्य भगस्य च ।
आहिर्बुध्न्याम्बुविश्वेषां योगतारोत्तरा स्मृता ॥ १८ ॥
पुष्यस्वात्यनुराधाया ज्येष्ठायाः श्रवणस्य च ।
मध्यमा योगतारा स्याद्धनिष्ठायास्तु पश्चिमा ॥ १९ ॥
रोहिणीमूलयोश्चैव सार्पस्य च पुनर्वसोः ।
पूर्वा च योगतारा स्यात् कृत्तिकायास्तु दक्षिणा ॥२०॥
तथैव भरणीपित्र्यरेवतीनां च दक्षिणा ।
द्वितीया पश्चिमे तारा योगतारा करस्य च ॥ २१ ॥
अनुक्तानां तु सर्वेषां स्थूलायास्तास्तु तारकाः ।
रज्जुवेधाख्ययन्त्रेण ध्रुवाः क्षेपखचारिणाम् ॥
साध्याः क्रान्त्यंशकास्तेभ्यो विक्षेपांशा द्विजोत्तम ॥ २२ ॥

इति श्रीब्रह्मर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्वप्रकाशे
नक्षत्रध्रुवाधिकारोऽष्टमः ॥ ८ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

अथ ताराग्रहाणां तु विज्ञानमुदयास्तयोः ।

भानुभाग्रस्तमूर्त्तीना वामदेव प्रवक्ष्यहम् ॥ १ ॥
जीवलोहितमन्दाश्च रवितोऽभ्यधिका यदा ।
पश्चादस्तं गता ज्ञेया ऊनाः प्रागुदयं गताः ॥ २ ॥
एवमस्तोदितौ ज्ञेयौ वक्रितौ बुधभार्गवौ ।
सूर्यादूनास्तदा प्राच्यामस्तं चन्द्रजभार्गवाः ॥३॥
यदाऽधिकास्तदा पश्चादस्तं याता भवन्ति ते ।
एवं यदा भवेत् प्राच्या भास्करोदयकालिकौ ॥ ४ ॥
तदा खेचरमार्त्तण्डौ कुर्याद्वा पश्चिमे तथा ।
सूर्यास्तकालिकौ तौ च ग्रहौ दृक्कर्मसंस्कृतौ ॥ ५ ॥
तयोश्च विवरप्राणाः प्राच्यां साध्या हि पूर्ववत् ।
प्रतीच्यां षड्भयुतयोस्तद्वल्लग्नान्तरासवः ॥ ६ ॥
ते विभक्ता. षतकैश्च
कालांशाख्या भवन्ति ते ।
शनिजीवकुजानां च
तिथि १५ रुद्र ११ घनां-१७ शकाः ॥ ७ ॥
यदा तत्तुल्यकालांशा. पश्चात् तेऽस्तं गता ग्रहाः ।
पुनस्तत्तुल्यकालांशास्तदा पूर्वोदय गता. ॥ ८ ॥
शुक्रश्च पश्चादस्तः स्यादष्टाभि-८ रुदयं पुनः ।
तावद्भिरंशैः पूर्वस्या तत्रास्तं दश १०भिर्लवैः ॥ ९ ॥
पश्चात् तावद्भिरेवांशै. कालांशैरुदयो भवेत् ।

द्वादशांशैर्दुबस्त्वेवं चतुर्दश-१४ भिरंशकैः ॥ १० ॥
उक्तांशाभ्यधिकैः कालभागैर्दृश्या भवन्ति ते ।
न्यूनैरदर्शनाः खेटा भानुभाक्रान्तमूर्तयः ॥ ११ ॥
तत्कालांशान्तरकलाः कालभुक्त्यन्तरोद्धृताः ।
लब्धं दिनादि च फलं भुक्तियोगेन वक्रिणि ॥ १२ ॥

स्वीयोदयप्राणचयेन भुक्ती
तयोर्विभक्ते खखसर्पचन्द्रैः १८०० ।
स्यातां तयोः कालगती च ताभ्यो
दिनादिकं स्याद्गतगम्ययोश्च ॥ १३ ॥

ब्रह्माह्र्दव्याधचित्राश्च
स्वातिः कुम्भोद्भवोऽदितिः ।
अभिजिच्चक्रभं दृश्या-
दृश्या विश्वां-१३ शकैरपि ॥ १४ ॥

रोहिणी च मघा हस्तः श्रवणः फल्गुनीद्वयम् ।
धनिष्ठा च विशाखा च दस्त्रभं मनु-१४ भिर्लवैः ॥१५॥
आश्लेषामूलमैत्राणि कृत्तिका रुद्रदैवतम् ।
आषाढाद्वयमेतानि दृश्यन्ते शरभू-१५ लवैः ॥ १६ ॥
मृगशीर्षं च भरणी पुष्यो दृश्यः कुबाहुभिः २१ ।
शेषाणि भानि दृश्यानि सप्तभूमि-१७ मितांशकैः ॥१७॥
कालांशाः खखनागैक-१८००

गुणिताः स्वोदयासुभिः ।
विभक्त्याऽऽप्ताः स्फुटांशास्ते
तैः सुदृश्या भदर्शनाः ॥ १८ ॥
प्रागुद्गमः सदैतेषां पश्चादस्तमयस्तथा ।
रविद्युभक्त्याऽऽप्तिः स्यादिनाद्गतगम्ययोः ॥ १९ ॥
याह्निर्बुध्न्याभिजित् स्वातिर्ब्रह्महृद्वानि वासवम् ।
भानुभाभिर्न लुप्यन्ते ह्युदगूदिक्त्वादिषोस्तथा ॥ २० ॥

इति श्रीब्रह्मर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्वप्रकाशे
भोदयास्ताधिकारो नवमः ॥ ९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अर्थतः संप्रवक्ष्यामि दृश्यादृश्यं विधोस्तथा ।
शृङ्गोन्नतिं द्विजश्रेष्ठ कालं तदुदयास्तयोः ॥ १ ॥
दृश्यादृश्यविधिः प्राग्वत् कार्यचन्द्रमसोऽन्तरैः ।
द्वादशांशमितैः पश्चाद्दृश्यः प्राग्यात्यदृश्यताम् ॥ २ ॥
अथार्केन्द्वोः स्फुटक्रान्त्योर्दिक्साम्ये विवरे युतिः ।
दिग्भेदे तज्ज्यका कार्या ज्ञेया सा दक्षिणोत्तरा ॥३॥
दिगैक्येऽल्पा विधोः क्रान्तौ रवेः क्रान्तेर्यदा तदा ।
चन्द्रक्रान्तिदिशो वामं ज्ञेया ज्या दक्षिणोत्तरा ॥ ४ ॥
वा दिगैक्येऽधिका क्रान्तिस्तदा क्रान्तिदिगेव दिक् ।
दिग्भेदेऽस्याऽधिका क्रान्तिस्तदा क्रान्तिदिगेव दिक् ॥५॥
मध्यदृक्तगतेन्दोर्भाक्यांशसंगुणिता तु सा ।

तया हीनार्क १२निघ्नयष्टीवा चेदुत्तरा भवेत् ॥ ६ ॥
शिष्टं याम्यं न चेद्धीना वामहीना तदोत्तरम् ।
दक्षिणा सहिता कार्या भक्ता लम्बज्यया फलम् ॥७॥
भुजः स्वदिङ्मुखो ज्ञेयः कोटिरत्रार्कसन्निभा ।
श्रवणो भुजकोटिभ्यामेवं व्यस्तं भवेदिह ॥ ८ ।
अर्कोनचन्द्रभागेभ्यः शुक्लं पञ्चदशोद्धृतम् ।
चन्द्रबिम्बाङ्गुलाभ्यस्तं हृतं द्वादशभिः स्फुटम् ॥ ६ ॥

अर्कस्थानाभिधं बिन्दुं
दत्त्वाऽऽदौ समभूतले ।
तस्मात् स्वदिङ्मुखो बाहुः
कोटिः पश्चान्मुखी ततः ॥ १० ॥
बिन्दुकोट्यग्रकं कर्ण-
संदद्याच्चन्द्रमण्डलम् ।
तन्मध्ये कर्णमार्गेण
दिक्सिद्धिं परिकल्पयेत् ॥ ११ ॥

कर्णान्तबिम्बयोगाच्च शुक्लं मध्ये प्रवेशयेत् ।
शुक्लाग्रयाम्योत्तरयो रेखा कार्या द्विजोत्तम ॥ १२ ॥
तन्मण्डलयुतौ बिन्दू दत्त्वा मध्ये तयोस्तिमी ।
तन्मत्स्यमुखपुच्छेभ्यः सूत्रे यत्र प्रसारिते ॥ १३ ॥
मण्डले स्पृशतस्तत्र बिन्दू दत्त्वाऽथ बिन्दुयः ।

त्र्यो भवन्ति तत्त्रिस्पृग्घनुः कुर्यो द्विजोत्तम ॥ १४

प्राग्विम्बं यादृगेव स्यात्
तादृक् तत्र दिने शशी ।
कोव्या दिक्साधनात् तिर्यक्-
सूत्रान्ते शृङ्गमुन्नतम् ॥ १५ ॥

दर्शयेदुन्नतां कोटिं कृत्वा चन्द्रस्य चाकृतिम् ।
कृष्णे षड्भयुतं सूर्यं विशोध्येन्दोस्तथा सितम् ॥ १६ ॥
दद्याद्वामं भुजं तत्र पश्चिमं मण्डलं विधोः ।
अथ वच्मि द्विजश्रेष्ठ कालं तदुदयास्तयोः ॥ १७ ॥
लग्नान्तरासवः कार्या रवीन्द्वोः षड्भयुक्तयोः ।
चेदेकराश्यावुभयोः कार्या विवरलिप्तिकाः ॥ १८ ॥
ताभ्यो नाड्यो हृते ताभिर्द्युगती चन्द्रसूर्ययोः ।
षष्टिभक्ते ६० फले ताभ्यां संयुतौ चन्द्रभास्करौ ॥ १९ ॥
पुनः प्राग्वत् तयोः कार्या विवरप्राणसञ्चयाः ।
एवं यावत् स्थिरीभूताः कर्त्तव्या विवरासवः ॥ २० ॥
रवेरस्तमयाच्छुक्ले तैः प्राणैरस्तमेति हि ।
चन्द्रमाः कृष्णपक्षे तु सषड्भोऽर्को विधीयते ॥ २१ ॥
प्राग्वत् तयोश्च कर्त्तव्याः सुस्थिरा विवरासवः ।
सूर्यास्तादुदयं याति प्राणैस्तैः शशलाञ्छनः ॥ २२ ॥
अर्केन्द्वोर्विवरप्राणैः शशी सूर्योदयाद्भवेत् ।

चन्द्रोदयमथास्तं स्यात् लग्ने षड्भयुतेन्दुतः ॥ २३ ॥

इति श्रीब्रह्मर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्वप्रकाशे
शृङ्गोन्नत्यधिकारो दशमः ॥ १० ॥

वामदेव उवाच ।

देवदेव मुनिश्रेष्ठ भक्तानुग्रहकारक ।
भवत्प्रसादात् सुज्ञातं ज्योतिषां चरितं महत् ॥ १ ॥
द्विधा कालं तु तन्मानं भग्रहच्छायां परिभ्रमम् ।
ग्रहाणामष्टधा ऋज्वी दृश्यांऽदृश्या विधोः किल ॥ २ ॥
दिग्देशकालावगमो ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
शृङ्गोन्नती ग्रहाङ्कस्य तथा योगो नभोगयोः ॥ ३ ॥
अथातः श्रोतुमिच्छामि व्यतिपातं दयानिधे ।
कथमादौ तदुत्पत्तिः किं फलं स्नानदानतः ॥ ४ ॥
कोऽत्र भेदोऽथ वा ज्ञेयो वैधृतव्यतिपातयोः ।
कर्मणा केन साध्योऽसौ कथ्यतामखिलं गुरो ॥ ५ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

साधु पृष्टं द्विजश्रेष्ठ पातं पुण्यतमाधिकम् ।
रहस्यं ज्योतिषां दिव्यं शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ ६ ॥
सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्ययोः स्पर्शनाद्भवेत् ।
प्रवहप्रेरितस्तादृक्क्रोधोद्भूतो हुताशनः ॥ ७ ॥
तस्मादुत्पद्यते कोऽपि पुमानत्यन्तदुर्मुखः ।
स लम्बो दारुणवपुर्लोहिताक्षो भयावहः ॥ ८ ॥

सर्वानिष्टकरः पुष्टो मुक्तकेशो महोदरः ।
एवंविधः समुद्भूतः संसारेऽयं समन्ततः ॥ ९ ॥
परिभ्रम्य निपत्यात्र विभ्रम्यान्तर्हितो भवेत् ।
शुभमङ्गलकर्माणि लोकानां च विनाशयेत् ॥ १०
स्नानदानादिकास्तत्र जपश्राद्धादिकाः क्रियाः ।
कदापि कुरुते मर्त्यः सुमहत् फलमश्नुते ॥ ११ ।
सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे कोटिस्वर्णार्पणे फलम् ।
तत् फलं लभते पाते स्नानयागजपादिना ॥ १२
उत्पाते लक्षगुणितं भ्रमणे कोटिसंगुणम् ।
पातेऽप्यर्बुदगुणितं पतिते शतसञ्चयम् ॥ १३ ॥
पातकालः सुदुर्ज्ञेयो ज्योतिःशास्त्रे द्विजोत्तम ।
किं दुर्ज्ञेयं सुगणकैर्गणितार्णवपारगैः ॥ १४ ॥
यः पातसंभवं वेद स वेद परमां गतिम् ।
यस्मिन् ज्ञाते तु सज्ज्ञानं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥१५॥
एकायने यदाऽर्केन्दू समे क्रान्ती तयोर्युतौ ।
चक्रे नाम्ना वैधृताख्यो ज्ञेयोऽसौ द्विजपुङ्गव ॥ १६ ॥
भिन्नायनावेकदिशौ तौ चेत् क्रान्ती समे तयोः ।
व्यतिपातस्तदा पातो भगणार्धे तयोर्युतौ ॥ १७ ॥
चक्रचक्रार्धतुल्ये वा कियद्भागादिकोनके ।
सायनार्केन्दुयोगे चेत् तदा पातस्य संभवः ॥ १८ ॥

अथ चक्रार्धचक्रोनाधिकलिप्ता विभाजिताः ।
भुक्तियोगेन लब्धं यद्दिनादि गतगम्ययोः ॥ १९ ॥

तदाऽर्केन्द्वोः स्फुटक्रान्ती
साध्ये युग्मपदस्य च ।
विधोः क्रान्तो रवेः क्रान्तेः
पातो भाव्यधिका यदि ॥ २० ॥
ऊना गतस्तदा ज्ञेयो
वाममोजपदस्य च ।
तत्क्रान्तिजीवे गुणिते
त्रिज्यया १००० च पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

परक्रान्तिज्यया५० ४भक्ते तच्चापे च तदन्तरम् ।
चन्द्रे हीनं धनं कार्यं गतैष्ये पातसंभवे ॥ २२ ॥
तदन्तराशगुणिता भानुभुक्तिर्विभाजिता ।
चन्द्रभुक्त्या धनर्णं स्याद्रवौ भागादि चन्द्रवत् ॥ २३ ॥
तद्वत् पातफलं चैयं देयं पाते विपर्ययात् ।
पुनः क्रान्ती तयो साध्ये गतैष्यत्वं विचार्य च ॥ २४ ॥
पूर्वश्चापविवरसंस्कृतेन्दुस्ततो रवि ।
पातः पुनस्तयोः क्रान्ती एवं यावत् समे भवेत् ॥ २५ ॥
क्रान्तिसाम्यं भवेच्चन्द्रेऽधिकोने चार्धराचिकात् ।
एष्योऽधिको वा पातोऽत्र तयोर्विवरलिप्तिकाः ॥ २६ ॥

षष्टि-६०-निघ्ना हृताश्चन्द्रभुक्त्या लब्धाश्च नाडिकाः ।
ताभिर्गतैष्ये पातस्य मध्यकालोऽर्धरात्रिकात् ॥ २७ ॥

ग्रथेष्टयातैष्यघटीभिरस्मा-
दर्केन्दुतः क्रान्तिकलाः प्रसाध्याः ।
द्विगैक्यभेदे च तदन्तरैक्यं
इतो भवेतां व्यतिपातयोगे ॥ २८ ॥

ग्रावेशिको निर्गमकालिकश्च
तदन्यथा वैधृतपातयोगे ।
तन्मानयोगार्धकलाः पुराव-
दभीष्टनाडीगुणिता हराप्ताः ॥ २९ ॥

प्रवेशे निर्गमे पाते तयोः क्रान्त्यन्तरे सदा ।
मानयोगार्धतुल्यं स्याद्वामदेव द्विजोत्तम ॥ ३० ॥

तस्मात् तत्क्रान्तिविक्षेपं
तन्मानैक्यकलादलात् ।
यावन्न्यूनं हि तावत् स्यात्
क्रान्तिपातस्य संभवः ॥ ३१ ॥

संभूय विभ्रम्य निपत्य पूर्वं
विधम्य किञ्चित् पुनरुत्थितः सन् ।
पुनस्तथाऽऽस्थाय विनाशमेति
ह्येवं नरः कोऽपि शुभानि निघ्नन् ॥ ३२ ॥

यस्मिन् काले क्रान्तिसाम्ये रवीन्द्वोः
तस्मिन् काले संज्वलज्ज्वालजालैः।
स्नानं जप्यं प्राणिभिर्दत्तमत्र
तत्तज्ज्ञात्वा सर्वमक्षय्यमेति ॥ ३३ ॥
इत्येतत् परमं पुण्यं गुह्यमध्यात्मसंज्ञकम्।
गोपनीयं प्रयत्नेन तवाग्रे कथितं मया ॥ ३४ ॥
एतच्छिष्याय शुद्धाय कालज्ञाय मनस्विने।
कृतज्ञाय विनीताय दातव्यं च द्विजोत्तम ॥ ३५ ॥
मूर्खाय दुष्कुलीनाय तथा चानृतवादिने।
कुपरीक्षितशिष्याय दातव्यं न कदाचन ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मर्षिबृहद्वसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्वप्रकाशे पाताधिकार एकादशः ॥ ११ ॥

वामदेवोऽथ तच्छ्रुत्वा हर्षप्रोत्फुल्ललोचनः।
नत्वा महर्षिपादाब्जौ तत्योपविश्य च तद्यतः ॥ १ ॥
कृताञ्जलिर्विनीतात्मा प्रत्युवाच पुनः स तम्।
शान्तात्मानं सुखासीनं वसिष्ठं भक्तवत्सलम् ॥ २ ॥

वामदेव उवाच।

गुरो कृपानिधे नाथ भक्तानुग्रहकारक।
त्वत्प्रसादान्मया ज्ञातं ज्योतिषां चरितं महत् ॥ ३ ॥
अथातः श्रोतुमिच्छामि
ब्रह्माण्डं तत् कियन्मितम्।

कथं मही क्रियमाना
किमाकारा किमाश्रया ॥ ४ ॥
कथं नगसमुद्रैश्च वेष्टिता मुनिसत्तम ।
तस्यां विभागः कति च कुत्र पातालभूमयः ॥ ५ ॥
नक्षत्रग्रहकक्षाश्च स्थिताः केन क्रमेण च ।
कथं पर्येति भगवान् भानुर्भूमितमोऽन्तकृत् ॥ ६ ॥
किमर्थं मर्त्यलोके च नाडीषष्ट्यात्मकं दिनम् ।
पितृलोके दिनं चान्द्रमासेनापि कथं मुने ॥ ७ ॥
भानोर्भगणपूर्त्या च स्वर्लोकानां दिनं कथम् ।
मिथो देवासुराणां च कथं वासमहर्निशम् ॥ ८ ॥
याम्यगोले दिनं स्वल्पमुदग्गोले दिनं महत् ।
तद्देव भिन्नदेशे च हीनाधिक्यं च तत् कथम् ॥ ९
वर्धते क्षीयते चन्द्रः कथं वा मुनिसत्तम ।
कथं तीक्ष्णकरो ग्रीष्मे रविर्हेमन्तकेऽन्यथा ॥ १० ॥
एतदन्यच्च यत्किञ्चित् कारणं कथ्यतां मुने ।
विचार्य सर्वं मद्रूपे सर्वदर्शिन् कृपां कुरु ॥ ११ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
साधु पृष्टं महाभाग ज्योतिषां कारणं महत् ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ १२ ॥
यत्र ब्रह्म परं साक्षादव्यक्तं निर्गुणं चितिः ।
वासुदेवः स पुरुषः पञ्चविंशत्परोऽव्ययः ॥ १३ ॥

प्रकृत्यनादिसंयोगात् कदाचिज्जातकल्पनः ।
बद्धः स्वामिलतो जातः प्रकृत्याविष्टचेतनः ॥ १४ ॥
सकर्षणोऽसौ सर्वस्थः सर्वज्ञः परमेश्वरः ।
प्रकृत्या जनयामास सृष्ट्यादौ हैममण्डकम् ॥ १५ ॥
तदन्तस्तमसा सर्वं व्याप्तं ब्रह्मवियोगतः ।
तत्रानिरुद्धः प्रथमं व्यक्तं चैतन्यमुच्यते ॥ १६ ॥
तमोपहः प्रकाशात्मा व्यक्तीभूतः सनातनः ।
पुंप्रकृत्योः समीपस्थमण्डं हैमं प्रकाशयन् ॥ १७ ॥
हिरण्यगर्भो भगवांश्छन्दोभिः परिगीयते ।
आदित्योऽयं समाख्यातो जगतामादिभूर्यतः ॥ १८ ॥
प्रसूत्या सूर्य आख्यातः सविता तमसां परः ।
परं ज्योतिस्त्रिजगतां बाह्याभ्यन्तरभासकः ॥ १९ ॥
महानिति समस्तानामाश्रयान्ब्रह्मिजन्मनोः ।
ऋचोऽस्य मण्डलं सूक्ष्मं मूर्त्तिः सामयजुस्तथा ॥ २० ॥
कालात्मा कालकृत् सूक्ष्मः सर्वज्ञः सर्वभूतभृत् ।
रथे त्रिमयं चक्रं कृत्वा संवत्सरात्मकम् ॥ २१ ॥
सप्ताश्वसंयुतो विश्वं पर्येत्येष सदा वशी ।
ज्ञानध्यानयुतां पुंसां मह्यात्मं ब्रह्मलोकदम् ॥ २१ ॥
जातस्तस्मादहंकारो ब्रह्मात्मा सृष्टिकृद्विभुः ।
तस्मै ददौ मेरान् देवो वरान् लोकपितामहः ॥ २२ ॥

तं प्रतिष्ठाप्याण्डमध्ये स्वयं पर्येति भासयन् ।
अहङ्कारान्मनो जज्ञे मनसश्चन्द्रमास्तथा ॥ २४ ॥
सूर्योऽह्णस्तेजसां राशिः ज्ञान्तबुद्धिः प्रकीर्तितः ।
तम प्रधानात्मनसः संजज्ञे पवनस्तत. ॥ २५ ॥
ततस्तेजो जलं तस्मात् पृथिवी च ततोऽभवत् ।
उत्तरोत्तरवृद्ध्या तु गुणा भूतेषु संश्रिता ॥ २६ ॥
अग्नीषोमौ भानुचन्द्रौ भूतानि च कुजादय. ।
तेजोभूखवारिवायुभ्यः क्रमशोऽभवन् ॥ २७ ॥
पुनर्द्वादशधाऽऽत्मानं भजे राशिस्वरूपिणम् ।
पुनर्नक्षत्ररूपेण सप्तविंशतिधाऽभवत् ॥ २८ ॥
तस्यैव मनसोत्पन्ना वयं सप्तर्षयो द्विज ।
ततो ब्रह्माऽऽण्डलक्षितं ज्योतिश्चक्रं विरच्य च ॥ २९ ॥
गुणकर्मविभागेन देवपूर्वं चराचरम् ।
बीजरूपं द्विजश्रेष्ठ पुरावत् तदनुक्रमात् ॥ ३० ॥
ततो ग्रहर्क्षताराणां भूगोलस्य तथा विभुः ।
सुरासुराणां मर्त्यानां नागानां च तथा स्थितिम् ॥ ३१
विभागं कल्पयामास यथास्वं वेददर्शनात् ।
ब्रह्माण्डेऽस्मिन् द्विजश्रेष्ठ तथाऽन्येषां पितामहः ॥ ३२
गोलाकृति तदण्डं च हैमं ब्रह्माण्डमुच्यते ।
तन्मध्ये परिधिर्ज्ञेया व्योमकक्षा द्विजोत्तम ॥ ३३ ॥

युगाङ्काष्टाभ्रनागाभ्र-
ख्रिभूसप्तगजेन्दुभिः ।
योजनैः प्रयुतघ्नैश्च १८७१२०८०८६४००००००
व्योमकक्षामितिः कृता ॥ ३४ ॥
तन्मध्ये भरसंचारः सहस्रांशोर्द्विजोत्तम ।
भताराभ्रमणं तत्र तदधोऽधः खचारिणाम् ॥ ३५ ॥
शनीज्यभौमसूर्याणां शुक्रज्ञशशिनां क्रमात् ।
सिद्धविद्याधराणां च घनानां तदधो भ्रमः ॥ ३६ ॥
तन्मध्येऽथ महीगोलो व्योम्नि तिष्ठति निश्चलः ।
दधानः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम् ॥ ३७ ॥
अथ तत्परिधिर्ज्ञेयो गोऽष्टाभ्रशर-५०५९ योजनैः ।
तत्कर्णश्च वियत्पूर्णरसभू-१६०० मितयोजनैः ॥ ३८ ॥
वियद्दाकाशवेदाब्धि-
नवाभ्रगजयोजनैः ८०६४४०० ।
तद्गोलकक्षेत्रफलं
कर्ण-१६००घ्नपरिधे-५०५९र्भवेत् ॥ ३९ ॥
भित्त्वा भूगोलकं मेरुरूर्ध्वेऽधश्च विनिर्गतः ।
तदूर्ध्वेऽस्मिन् सुराः सर्वे दैत्याद्याधः स्थितास्तथा ॥ ४० ॥
भूगोलमध्यवलयाद्याम्ये स्याल्लवणार्णवः ।
ततो दुग्धार्णवो दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य च ॥ ४१ ॥

मद्यस्य स्वादुनीरस्य सर्वैवं क्रमशोऽव्ययः।
यथोत्तरं च परिधिर्न्यूनस्तथा क्रमाद्भवेत् ॥ ४२ ॥
लवणाब्धितटे सौम्ये नगर्यो देवनिर्मिताः।
भूमध्यवलये तस्मिन् प्राकारे व्यवसंस्थिते ॥ ४३ ॥
देवासुरविभागार्थं चतस्रश्च द्विजोत्तम।
शोभिताः स्वर्णरत्नाद्यैः प्रकाराट्टालतोरणैः ॥ ४४ ॥
लङ्काभूमध्यवलये प्राच्यां बाणाङ्गभास्करैः १२६५।
ततो योजनसंख्येस्तु यमकोटिः स्थिता द्विज ॥ ४५ ॥
ततः प्राच्यां हि तावद्भिर्योजनैः १२६५ सिद्धपत्तनम्।
वसन्ति तत्र सिद्धाश्च महात्मानो गतव्यथाः ॥ ४६ ॥
ततः प्राच्यां हि तावद्भिर्योजनैः १२६५ रोमपत्तनम्।
रोमपत्तनतो लङ्का तावद्भिर्योजनैः स्थिता ॥ ४७ ॥
प्राच्यामेव हि तन्मध्योत्तरो मेरुः सुरालयः।
तावद्भिर्योजनैर्याम्ये सुमेरुर्दानवालयः ॥ ४८ ॥
तदधो नरकाः स्वादुनीराब्धौ वडवानलः।
एवं भूवृत्तपादेन षट् स्थानानि निरन्तरम् ॥ ४९ ॥
लङ्कातः समसूत्रे च तदधः सिद्धपत्तनम्।
तथैव सिद्धनगराद्यमकोटिरधः स्थिता ॥ ५० ॥
यथात्मानं भूपरिस्थं मन्यन्ते च सुरासुराः।
नागराः समसूत्रस्थाश्चाधश्च परस्परम् ॥ ५१ ॥

अथ मेषतुलादिस्थसामासुपरिगो रविः ।
भमत्यतो न तत्रास्ति मध्यच्छाया द्विजोत्तम ॥ ५२ ॥
व्यक्षदेशस्थितैर्मर्त्यैर्ध्रुवतारे समीक्षिते ।
वामदेवोभये साक्षात् सौम्ययाम्यध्रुवाश्रिते ॥ ५३ ॥
अतो निरक्षदेशे च नाक्षांशा न पलप्रभा ।
लम्बकांशाश्च नवतिर्भवन्ति द्विजसत्तम ॥ ५४ ॥
सुरासुरासुभये ध्रुवतारे खमध्यगे ।
तत्राक्षांशाश्च नवतिर्लम्बांशाः पूर्ववेव हि ॥ ५५ ॥
भमत्यजस्रं वियति ज्योतिश्चक्रं ध्रुवाश्रितम् ।
प्रवहानिलबद्धं च जलयन्त्रमिव द्विज ॥ ५६ ॥
निरक्षदेशतः सौम्ये नरो याति यथा ।
तथा तथा ध्रुवः सौम्यः क्षितेरुच्चगतो भवेत् ॥ ५७॥
याम्यध्रुवश्चैव तथा याम्यभूवलयादधः ।
एवं याम्ये नरो याति यथा याम्यध्रुवोच्छ्रितिम् ॥५८॥
ध्रुवोन्नतिवशादेव देवभागे पलांशकाः ।
तद्धीना नवतिर्याम्या लम्बकांशा द्विजोत्तम ॥ ५९ ॥
तथैव दैत्यभागे च सौम्या याम्यध्रुवोच्छ्रितेः ।
पक्षांशा लम्बकांशाश्च भवन्ति द्विजसत्तम ॥ ६० ॥

अभीष्टयोजनाभ्यस्ता
नवति-९०श्च विभाजिता ।

भूवृत्तपादे १२६५ रद्यांशा
वामं स्युर्योजनानि च ॥ ६१ ॥
जम्बूद्वीपो मुनेऽर्धं य-
दुदक्स्थं लवणार्णवात् ।
अर्धेऽन्यस्मिन् याम्यभागे
द्वीपाः स्युः शाकपूर्वकाः ॥ ६२ ॥

शाकं च शाल्मलं कौशं क्रौञ्चं गोमेदकं क्रमात् ।
पुष्करं चेति विज्ञेयं द्वयोर्मध्ये समुद्रयोः ॥ ६३ ॥
सौम्यभागे द्विजश्रेष्ठ लङ्कातो हिमपर्वतः ।
हेमकूटगिरिस्तस्मात् ततो निषधपर्वतः ॥ ६४ ॥
यमकोटिवदग्नियो माल्यवानचलो द्विज ।
गन्धमादननामागः सौम्यो रोमकपत्तनात् ॥ ६५ ॥
सिद्धपत्तनतश्चैव शृङ्गवान् पर्वतस्ततः ।
शुक्लाचलस्ततो नीलपर्वतश्चोत्तरे स्थितः ॥ ६६ ॥
लङ्काहिमागयोर्मध्ये वर्षं भारतसंज्ञकम् ।
हिमागहेमकूटान्तः किन्नरं वर्षमीरितम् ॥ ६७ ॥
हरिवर्षं द्विजश्रेष्ठ हेमकूटनिषधयोः ।
माल्यवद्यमकोट्योश्च वर्षं भद्रतुरङ्गमम् ॥ ६८ ॥
केतुमालाभिधं रोमगन्धमादनयोर्द्विज ।
सिद्धशृङ्गवतोर्मध्ये कुरुवर्षं महामते ॥ ६९ ॥

शृङ्गवच्छुक्लयोर्मध्ये हिरण्याख्यं समीरितम् ।
वर्षं सुरम्यकाख्यं च मध्ये यच्छुक्लनीलयोः ॥ ७० ॥
माल्यवन्नीलनिषधगन्धमादनसूभृताम् ।
मध्ये यदत्र विज्ञेयं नाम्ना वर्षमिलावृतम् ॥ ७१ ॥
तत्र देवाः सगन्धर्वाः सन्ति स्वर्णमयी मही ।
तन्मध्ये गिरिराजोऽयं पद्मस्य कर्णिकाकृतिः ॥ ७२ ॥
नाम्ना सुमेरुर्विख्यातो नानारत्नविभूषितः ।
द्विज हेममयो भव्यः स तु सिद्धसुरालयः ॥ ७३ ॥
अथास्य विष्कम्भनगाः सुगन्धो मन्दराचलः ।
विपुलाख्यः सुपार्श्वश्च चत्वारस्तेषु भूरुहाः ॥ ७४ ॥
उत्पन्नाः क्रमशो जम्बूकदम्बवटपिप्पलाः ।
महाजम्बूनदी जाता जम्बूफलगलद्रसात् ॥ ७५ ॥
तद्युक्ता स्वर्भूत् स्वर्णं तद्रसं चामृताधिकम् ।
पिबन्ति सुरसिद्धौघा भवते च पराङ्मुखाः ॥ ७६ ॥
नन्दनाख्यं चित्ररथं धृतिसंज्ञं वनं तथा ।
वैभ्राजमिति तत्र स्युश्चत्वारि क्रमशो द्विज ॥ ७७ ॥
मानसं च सरस्तत्रारुणाख्यं च महाह्रदम् ।
शुभवारीति चत्वारि सरांसि क्रमतो द्विज ॥ ७८ ॥
सद्दलकाञ्चनमये सुमेरोः शिखरत्रये ।
ब्रह्मविष्णुशिवस्थानान्यधस्तेभ्यो दिगधिपाः ॥ ७९ ॥

शतक्रतुरथ ज्वलनो यमो रक्षोऽम्बुपो मरुत् ।
शशीशश्चेति पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ ८० ॥
अथ श्रीविष्णुचरणाद्विष्णुपादोदकी च्युता ।
विष्कम्भाचलतो मेरौ चतुर्धाऽस्माद्द्विजोत्तम ॥ ८१ ॥
भद्राश्ववर्षे शीताख्या चक्षुः स्यात् केतुमालके ।
भारतेऽलकनन्देयं कुरुवर्षे च भद्रिका ॥ ८२ ॥
ऐन्द्रं कसेरुसंज्ञं च ताम्रपर्णं गभस्तिमत् ।
कुमारिकाख्यं नागं च सौम्यं वारुणसंज्ञकम् ॥ ८३ ॥
गान्धर्वमिति खण्डानि नव ज्ञेयानि भारते ।
कुमारिकाख्ये खण्डेऽस्मिन् स्थिता वर्णव्यवस्थितिः ॥ ८४॥
माहेन्द्रशुक्तिमलया ऋक्षकः परियात्रकः ।
सह्याचलो विन्ध्यगिरिरिह सप्तकुलाचलाः ॥ ८५ ॥
अथ सूर्योदयो यत्र तत्र पूर्वा दिगीरिता ।
अस्तं यात्यपरा तत्र तन्मत्याद्खिला दिशः ॥ ८६ ॥
तस्मात् सुरालयो मेरुः सौम्यदिक्स्थः सदा स्थितः ।
सर्वेषां याम्यभागस्था पौर्वे नरकादानवाः ॥ ८७ ॥
साक्षात् प्राची तु यत्र स्यादुदयो विषुवद्दिने ।
यत्रास्तं पश्चिमा सा तु तन्मत्स्येभ्योऽखिला दिशः ॥८८॥
यदा लङ्कापुरे भानोरुदयो भवति द्विज ।
मध्याह्नो यमकोट्यां च सूर्यास्तं सिद्धपत्तने ॥ ८९ ॥

रात्र्यर्धं रोमके देशे तदा भवति सुव्रत ।
एवं भ्रमति चण्डांशुर्दिनरात्रिं विभावयन् ॥ ८० ॥
सूर्यस्यादर्शनं रात्रिर्दिनं तद्दर्शनात्मकम् ।
भूजवृत्तादुपरि च स्थितोऽर्को दर्शनं स्मृतम् ॥ ८१ ॥
भूगोलान्तःपुटे सप्त रम्याः पातालभूमयः ।
तत्र नागासुराः सिद्धा निवसन्ति द्विजोत्तम ॥ ८२ ॥
न भानुकरसंचारस्तत्रोद्द्योतस्तु जायते ।
नागानां मणितेजोभिर्दिव्यौषधिरसोदयः ॥ ८३ ॥
निरक्षविषये भानुः क्रान्त्यंशैर्दक्षिणोत्तरे ।
खस्वस्तिकान्नतस्तेन क्षीणा नवतिरुन्नतः ॥ ८४ ॥
अथ साक्षेऽपमांशाच्चविश्लेषाद्युतितो रविः ।
नतो भवति शीर्षाच्च तद्दिग्भेदे समे क्रमात् ॥ ८५ ॥
परक्रान्तिमितेऽक्षांशे भुवः पञ्चदशे लवे ।
सौम्ययाम्यायनान्तेऽर्को देवासुरविभागयोः ॥ ८६ ॥
खस्वस्तिकगतो ज्ञेयस्तन्मध्ये च रवेर्विभा ।
याम्योत्तरा स्वादपमांशमितेऽक्षे खमध्यगः ॥ ८७ ॥
सर्वैव महीगोले स्वस्थानमुपरि स्थितम् ।
मानवा मुनयः सिद्धा मन्यन्ते च सुरासुराः ॥ ८८ ॥
सहस्रगौत्या शतं १८० व्योमभागानां यान्ति दृक्पथम् ।
सर्वेषामसुराणां सुराणां च तथा नृणाम् ॥ ८९ ॥

सर्वत्र विषुवद्भानु-
ध्रुवयोरन्तरं सदा ।
नवत्यंशा ९० उदक्क्रान्तौ
षट्षष्ट्यं-६६ शान्तरं परम् ॥ १०० ॥

याम्येऽथ परमक्रान्तावन्तरं ध्रुवसूर्ययोः ।
वेदभूभूमि-११४ भागाश्च सर्वदेशे द्विजोत्तम ॥ १०१ ॥
यस्माद्यथा यथा सौम्ये नरो याति तथा तथा ।
ध्रुवोच्चं सौम्यताराणां याम्यतारकनीचता ॥ १०२ ॥
षट्षष्टिभागाक्षे देशे सौम्ययाम्यायनान्तरे ।
भ्रमन्तं तरणिं पश्येद्ध्रुवस्य परितो द्विज ॥ १०३ ॥
यावत् षष्टिघटीस्तत्र तस्मात् षष्टिघटीदिनम् ।
तथा याम्यायनान्तेऽर्को भूवृत्तादधःस्थितः ॥ १०४ ॥

यतः षष्टिघटीर्याव-
दतस्तत्र निशा मता ।
नाडीषष्टिमिताऽन्यस्मिन्
दिने वृद्धिक्षयौ तथा ॥ १०५ ॥

तत्रापि विषुवद्भानौ
नाडीत्रिंशद्दिनं भवेत् ।
मेषान्तेऽर्के सपादं च
गोऽग्नि-३९ । १५ नाडीमितं दिनम् ॥ १०६ ॥

वृषान्ते दिनमानं च
नाडिकाः सप्त सागराः ४७ । ३८ ।
तत्रैव च द्विजश्रेष्ठ
षट्त्रिंशत् पलानि च ॥ १०७ ॥
रसाङ्गाद्यान्तरालेऽहोरात्रं षष्टिघटीमितम् ।
सौम्ययाम्ये तदग्रेऽन्ते दिनरात्रिविचित्रता ॥ १०८ ॥
निरक्षाद्धाणसप्ताङ्क-६७५
योजने विषये द्विज ।
भवन्ति पलभागाश्च
सत्र्यंशा नन्दरासभाः ६६ । २० ॥ १०९ ॥
तत्रार्को देवभागे च धनुर्मकरसंस्थितः ।
न दृश्यते दैत्यभागे मिथुने कर्कटे स्थितः ॥ ११० ॥
निरक्षात् खखभूचन्द्र-
योजने विषये तथा ।
साद्धिसप्तद्वयो-७८ । १५
ऽक्षांशास्तत्र भानुर्न दृश्यते ॥ १११ ॥
देवभागे स्थितो वृश्चिकादिराशिचतुष्टये ।
तथैवासुरभागे च वृषादौ भचतुष्टये ॥ ११२ ॥
अथ मेरौ भचक्रार्धे मेषादौ भास्करं सुराः ।
सूर्यं भ्रमन्तं पश्यन्ति सकृदेवोदितं द्विज ॥ ११३ ॥

तुलादेश्च भचक्रार्धे न पश्यन्ति तथा रविम् ।
सव्यदेशोदितं दैत्या भ्रमन्तमपसव्यगम् ॥ ११४ ॥
मेषादौ च सुराः सर्वे पश्यन्त्यर्धोदितं रविम् ।
तदाऽर्धास्तमितं दैत्यास्तुलादौ च विपर्ययः ॥ ११५ ॥
विपर्ययादतस्तेषामहोरात्रं भवेद्द्विज ।
सौरवर्षमितं तत् स्याद्दिनरात्रिरतोऽयने ॥ ११६ ॥
विषुवेऽथ दिने कुज्याभावः सूर्योदयं यतः ।
साक्षात् प्राच्यामन्यदिने ह्युदयः कुज्यकावशात् ॥११७॥
मेषादेः प्रत्यहं सूर्यो भ्रमत्युत्तरमम्बरात् ।
व्यावृत्य कर्कटादेश्च दक्षिणाभिमुखं गतः ॥ ११८ ॥
भ्रमत्युत्तरगोलेऽथ तुलादेर्दक्षिणां चरन् ।
भ्रमत्येवं मृगादेश्च व्यावृत्यार्को ह्युदङ्मुखः ॥ ११९ ।
अपक्रान्तिवशादेवं दिनरात्रिमितिर्भवेत् ।
यथोत्तरं रवियाति दिनवृद्धिस्तथा भवेत् ॥ १२० ॥
रात्रेर्ह्रासोऽथ वा याम्यमर्को याति यथा ।
दिनह्रासो निशावृद्धिः प्राच्यां दिननिशे समे ॥१२१ ॥
देवभागे दिननिशोः क्षयवृद्धी यदा तदा ।
वृद्धिक्षयौ दिननिशोर्दैत्यभागे द्विजोत्तम ॥ १२२ ॥
ग्रीष्मर्तौ निकटे भानुरायाति द्विजसत्तम ।
यतोऽतो देवभागेऽत्र ग्रीष्मे तीव्रकरो रविः ॥ १२३ ॥

हेमन्ते दूरगो याति मन्दरश्मिस्ततस्तथा ।
दैत्यमार्गे तीव्रकरो ग्रीष्मे मन्दकरो भवेत् ॥ १२५ ॥

इति श्रीब्रह्मर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्वप्रकाशे
भूगोलाधिकारो द्वादशः ॥ १२ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

अथ भूगोलतः (१)पूर्वोक्त-
रसवारिधिभूगजाः ८१४६९० ॥ ३ ॥
चन्द्रोच्चस्य युगाष्टाब्धि-
गजदन्ताष्टवह्नयः ३८३२८९८४ ।
बृहस्पतेर्युगाङ्काद्रि-
पञ्चाद्रिगुणभूशराः ५१३७५०६४ ॥ ४ ॥
राहोर्वेदाङ्कनागाश्वि-
सप्तबाणवियद्गजाः ८०५७२८६४ ।
शनेः पञ्चशराश्व्यष्ट-
रसपक्षगभास्कराः १२७६ ६९८ २५५ ॥ ५ ॥
नक्षत्राणां तदूर्ध्वं च
स्थिता कक्षा द्विजोत्तम ।

---

(१) अतोऽग्रे सर्वश्लोकद्वयस्य पुस्तकद्वयेऽपि त्रुटितास्ति । अत्र चन्द्रस्य बुधगु-क्रयोः शीघ्रोच्चस्य सूर्यस्य च कक्षामानं ततो भौमस्य कक्षामानं चापेक्ष्य नवाङ्कस्थाप-नस्य त्रुटिः । "पूर्वोक्तहिनबाहुकैडाष्टा एते मौलकक्षामानानीति विशेषेदम् ।

यमभूवियद्भाङ्क-

गजाङ्कशरदोर्मिता २५६८८००१२ ॥ ६ ॥

तदूर्ध्वं व्योमकक्षा स्याद्ब्रह्माण्डं तन्निगद्यते ।

भानामन्यतमस्यापि चोर्ध्वे वाऽधः स्थिता द्विज ॥ ७ ॥

चन्द्रस्य भगणाः कल्पे गुणिताः शशिकक्षया ।

आकाशकक्षा सा ज्ञेया करव्याप्तिस्तथा रवेः ॥ ८ ॥

आकाशकक्षा विहृता यत्कल्पभगणैः फलम् ।

तत्तत्कक्षा भवन्तीह सुमते योजनात्मिकाः ॥ ९ ॥

यथा विनिहता भानोः कक्षा भानां भवेदिह ।

ऊर्ध्वस्थितस्य महती कक्षाऽल्पाऽधःस्थितस्य च ॥ १० ॥

शीघ्रं च भगणान् भुङ्क्ते खेचरः कक्षयाऽल्पया ।

महत्या कक्षया भुङ्क्ते चिरेण भगणान् ग्रहः ॥ ११ ॥

द्विजश्रेष्ठ नभःकक्षा

१८७१२०८०८६४०००००

विभक्ता कल्पभूदिनैः

१५७७९१७८२८०००

प्रजान्त्यनुदिनं खेटाः

प्रागाख्यैर्योजनात्मकैः ११८५८४३ ॥ १२ ॥

तद्योजनाहता चन्द्र-

कक्षा ३२४००० भक्ता स्वकक्षया ।

लब्धिः पञ्चदशाप्ता च
स्वस्वग्रागृगतिलिप्तिकाः ॥ १३ ॥
महीकर्ण१६००गुणा कक्षा
महीपरिधि-५०५८ना हृता ।
तत्कर्णः स्यात् तथाऽसौ भू-
कर्णेनोनो दलीकृतः ॥ १४ ॥
तद्ग्रहौच्च्यं महीपृष्ठाद्
विज्ञेयं द्विजसत्तम ।
चन्द्रस्य कक्षाव्यासः स्या-
च्चन्द्राद्रिजिनदिग्मितः १०२४७१ ॥ १५ ॥
बुधस्याब्धिरामाङ्क-
नवनेत्राग्नि-३२९९३४ योजन ।
सूर्यस्य तिथिनन्दाङ्क-
रसरामैकयोजनः १३६९९१५ ॥ १६ ॥
भौमस्य पर्वताचाङ्क-
रससप्तचन्द्रैर्मितः २५७६६५७ ।
गुरोर्भास्करपञ्चाष्ट-
जिनभूपति-१६२४८५१२ योजनः ॥ १७ ॥
कक्षाव्यासो भृगोर्नन्द-
गुणभाब्धिगजामिता ८४२७३९ ।

चन्द्रोच्चस्य युगागाभ्र-
दोर्थैकार्क-१२१२२०७४ संमितः ॥ १८ ॥
पातस्य कुयमाङ्काश्वि-
गजवेदशराश्विनः २५४८२६२१ ।
शनेर्गजगजाभ्यद्रि-
नगरामखसागराः ४०३७७२८८ ॥ १९ ॥
भानां वेदाभ्रनन्दाब्धि-
नवभूयमपन्नगाः ८२१९४९०४ ।
योजनान्युदितानीह
कक्षाव्यासस्य सुव्रत ॥ २० ॥
खवेदवेदाब्धिरसाङ्कषट्क-
गजाभ्रदेवाभ्रगजैकगोऽग्राः ५९१८०३३०८६६६४४४० ।
ब्रह्माण्डभाण्डोदरयोजनानि
कक्षायुतेर्वा नभसो भवन्ति ॥ २१ ॥
आकाशकक्षा १८७१२०८०८६४००००० दिनदन्द्नन्निघ्नी
भक्ता च कल्पोद्भवभूदिनेन १५७७९१७८२८००० ।
लब्धानि च प्राग्गतियोजनानि
द्युतानि तानि स्वककक्षयाऽतः ॥ २२ ॥

भवन्ति वा भास्करपूर्वकास्ते
मध्यग्रहा एवमपि प्रसाध्याः ।
मन्दोच्चपातांश्च विधाय तेषां
पूर्वं हि कक्षाभिधयोजनानि ॥ २३ ॥

चराः स्वस्वकक्षायां स्वमन्दोऽपि द्विजोत्तम ।
ाक् चरन्तः प्रतिदिनं लभन्ते तुल्यमेव हि ॥ २० ॥

कक्षावशेनैव नभश्चरस्य
भिन्ना गतिः स्यादिति यस्य चाल्पा ।
वह्नी गतिर्वा महती च कक्षा
यस्याल्पिका तस्य गतिः प्रदिष्टा ॥ २५ ॥

मतः शनेरल्पगतिर्निरुक्ता
चन्द्रस्य कक्षाल्पवशाच्च वह्नी ।
भचक्रपूर्तिं महताल्पगानो
चाल्पेन कालेन व्रजेत शीघ्रयः ॥ २६ ॥

पञ्चनकक्षाभ्रमणं च चक्र-
पाणालके२१६००तन्मितं निरुक्तम् ।
इदेव सूर्यादिनभश्चराणां
स्वमध्यभुक्तिमितया निरुक्तम् ॥ २७ ॥

सायनं तदहोरात्रं सूर्यादेरसुसञ्चयम्
ज्ञेयं मध्यममानेन वामदेव द्विजोत्तम ॥

इति श्रीमहर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे
ग्रहकक्षाध्यायस्त्रयोदश ॥ १३ ॥

समाप्तोऽयं वृद्धवसिष्ठसिद्धान्तः ।



विज्ञापनम्।

बनारससंस्कृतसीरीज् अर्थात् वाराणसीसंस्कृतपुस्तकमाला।

इयं पुस्तकमाला खण्डशो मुद्रिता भवति। अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमा ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति। ांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपिविद्वांसः शोधयन्ति। ये च पुस्तकमालारम्भप्रभृति ग्राहकास्तैः प्रत्येकखण्डस्य मूल्यम् ॥) अष्टौ आनका देयाः। ये चान्ये ग्राहकाः मध्यस्थानि कानिचित् खण्डानि ग्रन्थमेकं वा गृह्णन्ति ते निम्नलिखितमूल्येन प्राप्स्यन्ति। यैर्महाशयैरस्यैव बहूनि पुस्तकानि संग्राह्याणि तैर्योचितमुत्तममूल्येन तानि प्राप्यन्ते। विशेषवृत्तानि पत्रव्यवहारतो ज्ञेयानि॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	१	८
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	३०	०
तत्त्ववार्त्तिकम् खण्डानि १३	४	०
तत्त्ववार्त्तिकावशेषः टुप्टीका खण्डानि ४	६	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतशुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् समाप्तं ख०६	०	१२
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीका—गौडपादभाष्यसहिता		
वाक्यपदीयम् खण्डानि ६ (प्रथमभागे प्रथमद्वितीयकाण्डे		
पुण्यराजटीकासहिते खण्डानि ३। द्वितीयभागे तृतीय-	६	०
काण्डम् हेलाराजटीकासहितं खण्डानि ३)	१	०
रसगङ्गाधरः सटीकः खण्डानि ८		
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत-	२	०
भाष्यसहितम् खण्डे २	१	०
पाणिन्यादि ३२ शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	२	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः सटीका खण्डानि ४	४	०
शुक्लयजुःसर्वानुक्रमसूत्रं महर्षिकात्यायनप्रणीतं समाप्तम्	१	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं समाप्तं खण्डानि ४	१	०
बृहद्वैयाकरणभूषणम्। पदार्थदीपिकासहितं खण्डानि ४		
विवरणोपन्यासः। सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २		

सायनं तदहोरात्रं सूर्यादेरसुसञ्चयम्
ज्ञेयं मध्यममानेन वामदेव द्विजोत्तम ॥ २८ ॥

इति श्रीमहर्षिवृद्धवसिष्ठप्रणीते गणितस्कन्धे विश्वप्रकाशे
ग्रहकक्षाध्यायस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

समाप्तोऽयं वृद्धवसिष्ठसिद्धान्तः ।

Printed by Krishna Das Gupta Proprietor, at the
Benares Printing Press

विज्ञापनम् ।

बनारससंस्कृतसीरीज् अर्थात् वाराणसीसंस्कृतपुस्तकमाला ।

इयं पुस्तकमाला खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमा ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । ये च पुस्तकमालारम्भखण्डाद् ग्राहकास्तैः प्रत्येकखण्डस्य मूल्यम् ॥) अष्टौ आनका देयाः । ये चान्ये ग्राहकाः मध्यस्थानि कानिचित् खण्डानि ग्रन्थमेकं वा गृह्णन्ति ते निम्नलिखितमूल्येन प्राप्स्यन्ति। यैर्महाशयगणैश्चेदम् बहूनि पुस्तकानि संग्राह्याणि तैर्यथोचितसुलभमूल्येन तानि प्राप्यन्ते । विशेषवृत्तानि पत्रव्यवहारतो ज्ञेयानि ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	११	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	८
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१०	०
तन्त्रवार्त्तिकाशेषः टुप्टीका खण्डानि ४	४	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतशुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीका—गौडपादभाष्यसहिता	०	१२
वाक्यपदीयम् खण्डानि ६ (प्रथमभागे प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहिते खण्डानि ३ । द्वितीयभागे तृतीयकाण्डम् हेलाराजटीकासहितं खण्डानि ३)	६	०
रसगङ्गाधरः सटीकः खण्डानि ८	३	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
पाणिन्यादि ३२ शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः सटीका खण्डानि ४	२	०
शुक्लयजुःसर्वानुक्रमसूत्रं सपरिशिष्टं कात्यायनप्रणीतं सभाष्यम्	४	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यं खण्डानि ४	४	०
बृहद्वैयाकरणभूषणम् । पदार्थदीपिकासहितं खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः । सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०

तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः । श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः खण्डानि ३	३	०
पातञ्जलदर्शनं । श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाख्यवृत्तिसहि०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि १०	१०	०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३	०
भेदधिक्कारः । व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृतोपक्रम-पराक्रमसहितः खण्डे २	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः । तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया सहि०	१०	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका । श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता खण्डे २	२	०
दैवज्ञकामधेनुः । प्राचीनज्यौतिषग्रन्थः खण्डानि ३	२	०
श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीवल्लभाचार्यविरचितम् । श्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतं खण्डानि १५	१५	०
तत्त्वशेखरः । तथा तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः	१	०
श्रीभाष्यवार्त्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादनपरम् । यतीन्द्रमतदीपिका च । खण्डे २	२	०
गूढार्थदीपिका । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्याय्या निवृत्तिपरा व्याख्या । भ्रमरगीतव्याख्या च खण्डानि ४	४	०
आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका । मञ्जुनाथभट्टविरचिता	२	०
काव्यालङ्कारसूत्राणि । आचार्यवामनविरचितवृत्तिसमेतानि कामधेनुसमाख्यव्याख्यासहितानि खण्डे २	२	०
सुबन्तसुरद्रुमः । श्रीपुरुषोत्तमप्रसादविरचितः खण्डानि ३	३	०
चतुर्विंशतिमतसङ्ग्रहव्याख्या । श्रीभट्टोजिदीक्षितसंकलिता	२	०
श्रीविद्वन्मण्डनम् । श्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितम् । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीविरचितसुवर्णसूत्राख्यव्याख्यासहितं खण्डे २	२	०
कात्यायनगृह्यसङ्ग्रहः । पण्डितवरवासुदेवविरचितः ।	१	०
महासिद्धान्तः । आर्यभटाचार्येण विरचितः । म० श्रीसुधाकरद्विवेदिकृतटीकासहितः । खण्डानि ३	३	०
न्यायलीलावती । न्यायाचार्यश्रीवल्लभविरचिता । खण्डं १	०	८
ज्योतिषसिद्धान्तसंग्रहः तत्र श्रीमद्विष्णुसिद्धान्तो ब्रह्मसिद्धान्तः पितामहसिद्धान्तो वृद्धवसिष्ठसिद्धान्तश्च खण्डे २	२	४

व्रजभूषण दास और कम्पनी

मं० ४० । ५ ठठेरी बाजार, बनारस सिटी ।